Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың нинтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 20 (14994) ◆ 1993 чылдың февраль 2, вторннк ◆ Солунга ат салган шагы 22.30. Садар өртээ 4 рубль.

ДИРЕКТОРЛАРНЫҢ ТУРУЖУ ЧАҢГЫС ААЙ

Совхоз директорлары Кызылга билиин бедидип, семинарлап өөренгеш, ажыл-агыйларынче аъттанып-тарының мурнунда, Тыва Республиканың Чазаанын Даргазының бирги оралакчызы, көдээ ажыл-агый министри В. О. Оюн-биле ужуражыр деп турар дээрзин дыннааш, көдээ ажыл-агый продукцияларының өртөөн хостуг салырының дугайында чугаа чоруп, айтырыг көдүртүнүп турар бо хүннерде совхоз директорларының туружун, санал-оналын билип, дыңнап алыры артык эвес дишкеш, бис база анаа чеде бердивис.

Өөредилге семинарны районнар аайы-биле бөлүктеп эрттирип турар болгаш бо удаада район саны-биле директорлар шупту келбээн. Шак мынчаар чыглып келири ажыктыг болбайн канчаар, ол дугайын санал-оналынга чугаалап турдулар-даа. А ужуражылгага айтырыгның кол-ла уг-шин—көдээ ажыл-агый продукцияларының өртөө. Анаа хамаарыштыр саналдарны, тайылбыр, санаашкыннарны чугаадан дыннап олурарга, өртек дугайында айтырыгны амыдырал боду чайгаар тургузуп келгенин кижи бүрүзү бадыткаар мындыг. Ынчангаш ону маңаа көргүзер сорулга-биле, санал-онал солчулгазының үезинде кылдынган демдеглелдеримден ол үүлге хамааржыр хире эң чугула бодалдарны номчукчуларга дамчыдарын оралдажыылы. Совхоз директорларының туружу черле кандыг боор турарыл?

Барыын-Хемчик районда «Алдын-Булак» совхозтуң директору Ч. Х. Дожулаа сөс алгаш, «эки ажылданар-ла дээр, ол-бо талаже канчаардаа хөделирге, чүү-даа үвеге үүгле акша херек боор үведир, бистиң районда акшалыг совхоз чок, үүнү-даа кылдыртып азы садып алыр дээрге, баштай ахшаң эккел дээр-дир» дээн одуругларны киирилде кылдыр чугаалады. А оон соондан ол, «бис кандыг-дыр бис, көдээ ажыл-агый продукцияларын, чижээ, эътти халас чыгыы берип турар-дыр бис, шак мынчаар турар болзувусса, рынок үезинде чурттаары берге. Бистерин бүдүрген үүлдеривис-биле кымнар байып турарыл? Ынчап келирге, совхозтуң хөөн кадаргаш, 2-3 муң хире акша ап олурар кижиге кандыг сонуургал турарыл, оон орнунга хууда малын тудуп, ону садып-саарып олурар болза, оон ажыктыг болгу дее» дээн бодалды илереттi. Кодан хойну улгаттырарынга малынныларын сонуургал чок боол турары-даа ынна. Совхоз директорларын сагышсыраан турар үүлдериниң бирээзи ол дее үве оон сайгарылганынга үнген санал-оналдардан, хамаарылгадан илден, анаа сонуургал чок удуртукчу каяа турар. Чугаалажып турарлары ол-дур харын. Малдыг болзувусса, чурттап чоруй баар бис деп билишкинге тептингеш, малчыннарның амыдыралын, оларның сонуургалын көдүрериниң байдалдарын-даа чугаалаштылар. «Канчалза экил?» деп айтырыг удуртукчу кижи бүрүзүн дөмей-ле бодунуу-биле амыратпайн турар. Ынчангаш совхоз малы кадарып турар кижиниң хууда малын аңаа кадып болур бе, ону боттандырар деп бодаар болза кандыг аргаларны ажыглаарыл деп чугаалар база үнүр. «Чыраа-Бажы» совхозтуң директору Шужук Орус-ооловна Куулар-ның чугаалааны-биле ужуражылганын киржикчилери шупту чөпшээрешкен, малчын кижиге кым-даа «хууда малын ырадып ал» деп, шынап-ла, дидиимес, шыдавас. Чогум-на ынчангаш харын өнүүнү өөлеп-дирер, совхозтуң малы, кажаазы сээнин-дир деп үүлдү билиндирер, оон башка холга кирбээн шаанда, кым бүзүрээрыл, ону боттандырарының иштики ажылдап турар быжыг механизм-керек. Ш. О. Куулар-ның бо саналынга эске коллегалары каттышкан. Ол база шиитпирлээр, өөренип көөр үүл.

Өртектерни улгаттырарынга ийе, совхоз директорлары сонуургалдыг, ындыг болбаскыдаа аргазы чок, совхозтарның барык хоозурал кызымда келгенин, күрүнеден чээли ап, өөреширге туттура өөрүнин саихөө байдалының аарын боор турарын бижип, чугаалап-даа турар болгай. Ында чурттап, ажылдап турар кижилер ону билир. Ынчалзажок, көдээ ажыл-агый продукцияларының өртөөн хостуг салыпса, кижилерге кайы хире дээрил дээрзин база чугаалап турдулар. Өртек улгадырга, хандырылгазының деннели чавыс өг-бүлелерге берге болбайн аан, ынчалзажок шырак амыдыралдыг улус база бар-дыр, андарадыдере, деннештир, капчаардаа санап, салып кээрге, «а ынчаарга малды ажаап-тежээп, дүн, хүн чокка ажылдап турар малчын кижиниң шалыны үүге эвээш боор артарыл» дээн чижектиг айтырыглар база тургустунуп турду.

Ажыл-херекчи харылзааларны кайда-даа рыноктуң негелдезинге дүүштүр чорудуп турар үүве болганда, совхозтар эт, сүт комбинаттары-биле кады ажылдажылганың айтырыгларын моон соңгаар эң-эң негелделин-биле тургузар сорулгалыг. Эътти, сүттү бодургеш, оларга бис берип турар болганывыста, эге сөс бижке турар ужурлуг деп боолаа-дыр. Көдээ ажыл-агый, оон үнүп турар чыг эт чок болза, кандыг боор болурул-даа диштилер. Аны таваржып турары байдалдан үнеринин аргазын бодап турар мындыг. Көдээ ажыл-агый продуктуларын болбаазырадып кылыр бүдүрүлгелер-биле ажыл-херекчи харылзааларны канчаар тургузуп алырын амыдырал көргүзе бээр. Бо дугайын чугаалап тура, көдээ ажыл-агый министри В. О. Оюн үүг дээн ийик, бүдүрүлгелер-биле ажылдаар, үүвенин ужуру аңаа-ла шаап халдап киреринде эвес-ле болгай, экономиктиг быжыг санаашкыннарга даянып, удуртулга болдурар деп тайылбырлаанын директорлар бодап-ла олурганнар боор.

Совхоз директорларының сеткилинге аар дээп турар база бир байдал бар. Ону боттары чугаалап-даа турдулар. Чонга чедирип сатсын дээш үндүрүп каан эътти магазиннерден алгаш, калде өртөөн туразында улгаттырган, өскээр сада бээр таварылгалар бар боон турар-дыр деп хомудал-биле дыннадыл, ындыг үүл-биле чөпшээрешкейн турарын ажыы-биле таймыырлаар болдулар. Өске улустун күжүн үндүрүп тургаш, бүдүрүп каан продукцияын өске бир кижи садып алгаш, катап садар чорук-биле чөпшээрешпейн турарлар. Эт магазиннерин Кызылга ажыдып алырын саналдап турганын канчап черле деткивес боор.

Чугааны мындыг янзылыг чорударынга совхоз директорлары Ч. Б. Монгуш, А. Б. Монгуш, С. С. Хертек, М. К. Монгуш болгаш оон-даа өскелер санал-онал солчыгканнар.

Ужуражылгага болган чугааны түннеп тура, республиканың көдээ ажыл-агый министри В. О. Оюн директорларның кичээнгейин дараазында айтырыгларже углаан. Үүл дээрге оларның тывынгыр-сагынгыр чоруундан, канчаар удуртурундан, ажылдаарындан хөй үүлдер хамааржыр дээрзин үүнүдаа мурнай сагындырган, ажылга хамаарылганы өскертир, ажыл-агыйжы болур. Акша-төгерикти ажылдап ап, аңаа хамаарылганы өскертирин бөгүнгү амыдырал негеп келген, көдээ ажыл-агый специалистерининң хүлээнген ажылынга хамаарылгазынга хамаарыштыр чугаа база өлүүн негелделге болган болдур ийин, ат эдилеп алгаш олурары моон соңгаар болбазының дугайы-дыр.

Оон-биле кады аътты көдээ ажыл-агый ажылдарынга ажыглаар, мунар дугайында айтырыгның тургустунуп турары — ол ажыл ам-на боттының өгелээр-дир деп идегелди берип турар. Ужуражылгага ол дугайын чугаалашканын аътты, шанак-тергеин көдээге ажыглаарының чугулазының дугайын солунга бижип, айтырыгны көдүрүп, ол дээш сагыш човап турган бистин бижикчилеривиске дыннадылы. Көдээ ажыл-агый темазынга нарлаттынган материалдарны хайгаарап, номчуп турар кижилер бидир, көдээден бижикчилериниң ол дугайында доктаамал бижип келгенин. Аътты ажылга ажыглап мунарынга дериг-херекселдер эргежок чугула апаар, ону кайын садып алыры нарын бир айтырыг ол боон турарын база бижип турдулар, совхоз директорлары ол-ла айтырыгны министрге база тургускан.

Кылыр ажылдар-ла хөй, хол дынзыг ажылдаваже болбас деп түннелди олар үндүргеннер.

Вера КУУЛАР.

(Шынның корр.).

«СЕРВИС» ФИРМАДА

Кызылда «Сервис» фирманың телевизорлар болгаш радиоаппаратуралар септеп, ээлеринге дораан дедир эгидер мастерскаязы Амыдырал хандырылга бажыңының бирги каъдында ажыттынган. Аркадий Конев удурткан мастерлер үрелген телерадиоаппаратураларын бүдүн хонук дургузунда септээри-биле дүне аңаа ажылдап хонарлар.

ЧУРУКТА: «Сервис» фирманың септекчизи Евгений Евтифьев.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруу.

ТЕЛЕГРАММА

Бистин АКШ-та гастрольдап чоруп турар ат-сураг-ныг хөөмейжилеривис Кайгал-оол Ховалыг, Конгар-оол Ондар болгаш Анатолий Куулар олар Тыванын чонунга, Тыва Республиканың Дээди Совединге Дмитрий Энешович Очурнуң болгаш Ростислав Докур-ооловичи Кенденбильдиң хевертен мөчээни-биле холбаштыр кажыыдалдың телеграммазын чорутканнар.

Ол-ла телеграммада АКШ-тың Калифорния штадында «Тыванын өөнүктери» деп организацияның удуртукчулары Теодор Левин болгаш Ральф Лейден олар база ат салганнар.

Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл районнарның чагырга даргаларының кичээнгейинге

ӨӨРЕНИКЧИЛЕРНИ КЭЭРГЕП КӨРҮҢЕР

● Дилег-чагаа ●

«Аазаанын үш чыл манаар» дээр чүве болгай. Мен ынчаар үр манап шыдавас мен. Үүге дээрге манап-даа, идегеп-даа шаг болдум. Ону мен эвес, а өөреникчилер манап турар чүве. Херектиң ужуру мындыг: эрткен чылын чай эгезинде бистиң Бии-Хем районда Сесерлиг ортумак школазынга Сүт-Хөл районда «Ак-Даш» совхозтуң директору Михаил Куулар өртөөн төлеп бээр боон бистин-биле дугурушкаш, школаның өөреникчилериниң өстүрүп кааны капуста рассадазын садып алган. Ниити өртек 6 муң рубль болган. Ол рассаданы ол совхозтуң агроному сөөлүнде келгеш аппарган. А дараазында Чөөн-Хемчик районда «Хайыракан» аттыг коллективтиг көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинин кол агроному Д. Л. Монгуш келгеш, ол-ла хире түүнүг акшага капуста рассадазын садып алды. Ол удуртукчулар акшаны дораан шилчидиптер боон аазаанар. Удур-дедир садыглажылга дугайында документилер кайы-даа талаларда бар.

Олардан Кээр ужурдуг акшавыс чиде бээрге, а оон кадында өөреникчилер айтырып турун бээрге, ол төлевирлерни дүрген шилчидип бээриниң дугайында дилег чагааны «Шын» солунга эрткен чылын бижээн мен. Бүде бээр деп болаан мен. Ындыг үүве кайда боор—ам-даа сураг. А оон кадында «Хайыраканга» бухгалтер солушкан. Моон аппарган фактура чиде берген болган. Кол агроном бистин агар санывысты айтыргаш, бижик чорудуптарга, ону дораан харыылаан мен. Оон бээр безин ам элээн үе эрти. Чаа чылдың баштайгы айы безин төне берди. Ол ажыл-агыйлар-биле харылзажырындан чөгел төткеш, ук районнарның чагырга даргаларындан дилеп тур мен: биске дузадан көргүзүп, бир хемчээн ап көрүнер. Хөй-даа эвес, алды-алды мун акша ышкажыл. Өөреникчилер мегелевейн көрүнер деп негеп, ол акшаларны бисче шилчидерин далаштырарын Силерден улуу-биле дилеп тур бис.

Дыртый ИРГИТ.
Бии-Хем район.
Сесерлиг ортумак школазының бүдүрүлге өөредилгезиниң мастери.

ТӨЛЕЭЭЛЕКЧИЗИНГЕ ТОМУЙЛААН

Россия Федерациязының Дээди Совединиң 1993 чылдың январь 25-те хүлээп алган доктаалы-биле Ингуш Республикага хоойлужудулга эрге-чагырга органнарының тургустунуп турар үеде Россия Федерациязының Дээди Совединиң бүрүн эргелиг төлээлекчизинге Россия Федерациязының улус депутаты Ч-Д.-Б. Ондарны томуйлаан.

ДЫҢНАДЫГ

Тыва Республиканың чонунга болгаш Дээди Совединге Тыва Республиканың Президентизиниң Айыткалынга (влеткелинге) болгаш Тыва Республиканың Чазаанын Отчёдунга хамаарыштыр чоннуң саналдарын база сүмелерин түнээр талазы-биле ажылчын бөлүкту тургускан. Ол документилерни Дээди Советтиң эөлчег чок XIX сессиязынга чугаалажып көөр кылдыр киирер. Ук документилерге хамаарыштыр бодунуң саналдарын, сүмелерин Чазак бажыңында № 317, 323 болгаш 312 кабинеттерге эккээрин азы 3-67-03, 3-63-43 телефоннарны дамчыштыр дыңнадырын дилеп турар.

«АЛДЫН-БУЛАКТА» МЕНДИ

Барыын-Хемчик районнуң ажыл-агыйларында бо хүннерге чедир ниитизи-биле барык 4800 хой ооолдапкан, 90 хире хой ара салган болуп турар.

Ажыл-агыйлар аразындан амдыызында «Алдын-Булак» совхозта 400 хой ооолдапкан болгаш хураганнары менди ажааттынып турар. А «Шекпээрден» 473 хой төрээн, 5 хураган хораан болуп турар.

Районнуң сүт-бараан фермаларында ниитизи-биле 20 инек бызаалапкан, 2 бызаа хораан.

А арат ажыл-агыйларында хой ооолдаашкыны база эгелээн. Амдыызында чаш мал менди, массалыг аарыг болгаш малдың хораары болбайн турар.

(Бистин корр.).

Часкы тарылгага амдыгааштан белеткенир

ОН ҮШ МУҢ ТОННА ЧЕТПЕС

Кыштың чартык кезии эрткен. Хүн келген тудум часкы хову ажылдары чоокшулап орар. Көдээниң тараажылары амгы үеде машина-техниказын септеп, ээлчеглиг кампанияга хынамчалыг белеткенип турар.

Бүгү тараа культураларының, ногаа болгаш картофельдиң чазын чажар, олуртур үрезини четчир бе база бар үрезиннерниң шынары кандыгыл деп айтырыгны сайгарып көөр үе келген. Үүнүн-даа мурнунда тараа культураларының үрезини чедишпес деп ажыы-биле чугаалаар апаар. Эрткен чылын республикага дүжүт бир дески эвес болганын билир бис. Төп районнарга тараа эки болган-даа болза, өскелеринге кандаашкын болган. Чөөн-Хемчиктиң үүгээр дээн тараа шөлдеринге эрте-ле хар чаапкан. Бо бүгүнүң уржуундан республика бо чылын чажар үрезин-биле долу хандыртынып албаан. Ажыл-агыйларда ниитизи-биле 23 муң тонна үрезин бар, оон кырынга ам-даа 13 тонна ажыг үрезинни өске черлерден тыптынып алыры негеттинип турар.

Бистин инспекциявыс бүгү ажыл-агыйларда бар үрезиннин шынарын хынап дооскаш, оон кандыг янзылыг боон турарын тодараткан. Бар үрезиннерниң чартык кезии чажарының кондициязына дүгжүп турар, оон 63 хуузу бирги болгаш ийиги класстың үрезиннери болган. Бо дээрге эки көргүзүг. Ол эки шынарлыг үрезиннеривисти хову ажылдары эгелээринге чедир агротехниктиг негелделерге дүүштүр ажылдап кылып алыр болзувусса, магадылалдыг дүжүтту ап болур бис.

Бар үрезиниң чартык кезии кондицияга дүгжүр деп чугааладым, а артканының шынары кандыгыл? Ол үрезинни чажып болур-ла, ындыг болзажок, оон богу кончуг хөй боон турар. Он бир муң тонна ажыг комбайндан келген тараану ол ол-чаан үрезин кылдыр уруп каан. Ол хөй тараану мынчага чедир чаңгыс-даа катап арыглаваан — ол хевээр шаңнарга кыштаан. Чижээлээрге, Бии-Хемнин «Хадын», Таңдының «Россия» болгаш «Межегей», Улуг-Хемнин «Арыскан», Кызыл районнуң «Шамбалыг» ажыл-агыйларында уруп каан үрезиннер мынчага чедир арыглаттынмаан, богу-биле хевээр чыдып турар. Бо ажыл-агыйларның удуртукчуларының болгаш агрономнарының негелде-харысалга чогундан үрезин арыглаашкының чорутпаан.

Бо дээрге боттарывыстың харысалга чок чоруувус-тур. Эрткен чылын дүжүт ажаап алышкыны доозулган соонда күска чылыг хүннер орайга чедир турган. Бир эвес ынчан ол хирс хөй тараану арыглап, кургаткаш, уруп алган болза эки шынарлыг үрезиннинг болур турган. Чогум ол 11 муң тонна үрезиниң үнүүчели эки дээрзин лабораторияга кылган анализ көргүстү. Ынчаарга удавас чылыг хүннер эгелээр болгай. Богу-биле кады кыштаан өл-шык ол үрезин чылыг үе кээрге, үрелип баксырап болур. Сорулга үүл дээрге кыштын сөөлгү бо айларында үрезин кылдыр урган тараану бүрүнү-биле арыглаар ажылды доп-дораан организастаары болур. Үрезин арыглаашкының саададып, таваарлап турганы, чажар кылдыр белеткеп алган ол тараавыстын шынарын баксырадып алыр болзувусса, чазын, шынап-ла, улуг бергедээшкинге таваржыр бис.

Таңды районнуң «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйындан ээлээн хөй колхозтар болгаш совхозтар элита болгаш дээди репродукцияның үрезинин садып алган. Бо дээрге кончуг үнелиг болгаш улуг өртектиг үрезин. Ажыл-агыйларның агрономнары эки шынарлыг, бедик дүжүттүг ол үрезиннерни идегелдиг шөлдерге чажып, тарааш, келир чылын боттары үрезин-биле долу хандыртынып ап болур. Бүгү үвенин өртектүнези улгадып-ла турар амгы үеде ажыл-агый бүрүзү бодун боду үрезин-биле хандыртынып алыры идегелдиг-даа, артык чарыгдалдар-даа үнмес дээрзин билдингир. Бо аңаа чугаа эвес. Үүге дээрге чамдык ажыл-агыйларның агрономнары улуг өртек-биле садып алган ол үрезиннерни боттарының багай шынарлыг үрезинниге холааш, бүгү шөлдерге чаштырып каатар практика сөөлгү чылдарда чер болганда тыптып келген. Дээди сорттуң үрезиннерни эки шөлдерге чашкаш, эки ажаап турган, өстүрүп ап турар болза, ол үрезиннерни үш-дөрт чыл дургузунда ажыл-агыйга ажыглап болур.

Чазын чажар кызыл-тастың, арбайның болгаш суланың 13 муң тонна үрезинни бисте шуут чедишпес. Ону үүгле «Тыва тараа продуктулар» каттыжышкынын дамчыштыр садып ап болур. Ындыг турбуже, үрезини чедишпес ажыл-агыйларның удуртукчулары оон өртөө аар дээш үрезин садып алыр талазы-биле керээни ол чербиле чарбайн турар. Кайда-даа, ылаңгыя Саян ындында үрезин өртөө дыка улгаткан. Ол моон соңгаар чингевес-даа, а час чоокшулаан тудум улам улгадып эгелээри магатчок. Белеткеп алган тараа шөлдерин куруг кааптар эвес бис, өртек кайы-даа хире болза, тараа культураларының үрезинин ыяап-ла тыптынып алыр ужурлуг бис.

Мурнуу болгаш барыын-оналарның ажыл-агыйларында хөй үрезин негеттинин турар. Чижээ, Бай-Тайга районга 450 тонна үрезин ниитизи-биле негеттинер, херек кырында оон чартык кезии безин чок. А үрезинге уруп алган тараазының шынары чажар негелдеге дүүшпес. Районда бар ол үрезиннерни эки арыглап, чажар шынарынга чедир ажылдап кылыптар болза, четпес үрезиниң хемчээли оон-даа көвүдээр. Байдал ындыг турда, районнуң көдээ ажыл-агый эргелели кандыг-даа тодаргай хемчеглерни албайн турар. Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик районнарда байдал база-ла ындыг.

Мындыг хевирлиг харысалга чок, ажыл-агыйжы эвес чорук ажыл-агыйларга улуг карылганы чедирип турар. Баш удур үрезин тыптынып албайн, час чедип кээрге, карак ажыттап, багай шынарлыг үрезинни чажып кааш, күзүн тараа үнмеди, агаар-бойдус таарымча чок болган деп агартынар чорук кончуг көскүлен апарган. Рынокче шилчип эгелээн бо үеде ындыг арга-биле ажылдаар болза, шуут хоозурап болур. Бодун боду канчап негелеп болурул?

Үрезин инспекцияларының специалистери картофель үрезинниң кандыг янзылыг кадагалаттының турарын доктаамал хайгаарап турар. Ол культураның үрезини арбын, «Революцияның чалбыыжы», «Сукпак», «Арыг-Бажы» дээн ышкаш ажыл-агыйлар боттарын картофель үрезинин-биле артыкшылдыг кылдыр хандыртынып алган. Ону шыгжап, кадагалап турары-даа эки. Шынчаарга «Найырал», «Хөндергей», «Октябрьның 30 чылы» ажыл-агыйларның уруп алган үрезини үрелип эгелээн. Ындыг болбастың аргазы чок. Үүге дээрге эрткен күзүн ол совхозтар эки арыглап, ангылаваан картофельди үрезин кылдыр уруп алган. Чылыг хүннер кээрбилек, үрелип баксырап эгелээн картофельди шимчедип, өрин эгелээнин ангылаар ажылды дарый организастаар болза эки. А чамдык ажыл-агыйлар картофель үрезинин садып алыр черлерни баш бурунгаар сугаалажып, дугуржуп алыры чугула.

Елена КЕДРОВА.
Республиканың үрезин инспекциязының начальниги.

Улусчу болгаш социал педагогикада, дээди, ортумак өөредилге черлеринде, республиканың школаларында ажылдап турар янзы-бүрү мергежилдиг башкыларның аргадуржулгазын, улусчу педагогиканың тыва чаңчылдар, ёзулалдар, сүзүглелдер, социал педагогтарның школага, ада-иелер, уруглар-биле кижизидилге ажылының дугайында өөредиглиг, ажыктыг методиктиг тайылбырларын солун арыннарынга эвээш чырыдып турарын солун ажылдакчылары-биле ужуражылга үезинде номчукчулар, башкылар, ада-иелер шүгүмчүлеп, бо талазы-биле тускай үндүрүлгени кылырын редакцияга сүмелеп турган.

Ынчангаш «Башкылал» деп арынны үндүрүп эгеледивис. Айда ол бир катап үнер. Анаа улус өөредилгезиниң тергиннери, хоочуннары, башкылар арга-дуржулгазын солчуп, чаа эгелээшкиннерни, чогаадыкчы, тывынгыр, өөредиглиг кичээлдерни, методиктиг сүмелерни, башкылал ажылының янзы-бүрү арга-хевирлерин чырыдар. Бо арынны белеткээринге Тыва Республиканың Улус өөредилге министерствозу, Башкылар билии бедидер институт киржир болгаш дузалажыр.

Баштайгы үндүрүлгени тыва чаңчылдарны кичээлдерге, кижизидилгеге ажыглаарынга тураскааттывыс.

Шүлүк

кыдыраажындан

КӨВЕЙ БОЛУР

Амыдырал-чуртталгала
Алдын-чырык күзел тыптым.
Ажы-төлдер өөредир деп,
Ас-чежик кайын турар.
Ава, ача бир-ле дугаар
Лактыг чаш төлүн эккээр.
«А» деп үжүк, «I» деп санны
Айтып берип, өөредир сен.
Класс дамчыыр бичии чаштың
Кызын чорааш кижизиткеш,
Кырып-чөнүп келириңге,
Кызын, оглун көвей болур.

ӨӨРЕНИКЧИМ

«Башкым сенээ сөннедим» деп
Баарымга чечек сунду.
Оожум топтап көре каапты,
Онзагай-ла чараш уруг.
Шуужуп эрткен чылдар эглип,
Чугаавыс-даа шуудады,
Өөреникчим чугаазынга
Ооруп-даа олурдум-на.
«Четтирдим» деп чылыг сөстү
Сеткилиден чугаалады.
Чедиишкиннер көвей болзуп,
Сеткил байлаа — өөреникчим!

Галина КУУЛАР.
Өвүрде Саглы школазының башкызы.

УЛУСЧУ ЧАҢЧЫЛДАРНЫ — КИЧЭЭЛДЕРГЕ

Өөредилге-угаадылгалыг ажылдарга оларны ажыглаарының чамдык аргалары

Амгы үеде улусчу педагогиканың оруун шилип албаан, тыва улустуң үлегерлиг чаагай чаңчылдарынга даянмайн, оларны кичээлдерге, класс шактарынга, классган дашкаар ажылдарга ажыглавайн турар ындыг өөредилге болгаш уруглар албан черлери бо хүннерде барык чок.

ЧҮНҮ БИЛЗЕ ЧОГУУРУЛ?

Улустуң чаагай, депшилгелиг чаңчылдары хамыктын мурнунда кижизидилге хөрээнге бараан болуп, кижиниң иштики мөзү-бүдүжүн хевирлеп келген. Оон-биле улусту чаңчылдар кижиниң амыдыралы баштайгы базымнарынга орук айтыр компас, угаан-бодал сайзырангайжыдарынга, этиктиг, эстетиктиг көрүжүнүң тодараарынга игээртинмес курлавыр боон келген. Ол дугайын тыва улустуң «Ада сөзүн ажыгын болбас , не сөзүн ижин төтпес» дээн мерген улегер домаа бадыткап турар.

Бо үүлүдүн эге адында **өөредилге-угаадылгалыг ажылдар»** дээнин эскерген боорсилер. Оон ужурун ам тайылбырларын орааладжып көрээли.

Улусчу угаадыглар, угаадылгалар. Канчан билир, амдыызында ужур-утказы октадаратпынаан-даа болза, алызы барып ааска (дылга) ындыг-ла эптешпес, каш чылдар эвизинде кандай олчаандырын сөөртүүнүп чоруурувус **«кижизидилге»** деп сөс-биле кады чурттан чоруй өөрүп орнун солуй берип, оон эртее харын-даа **«улусчу педагогика»** деп термин-биле инежи берзе-даа хөнү. Ам бизин бодаарга, сөстүн утказы ол хире делгем болгаш ишкир ышкаш сагындырар. Черле ынчаш **улусчу чаңчылдар, ёзулалдар, сагылгадар,** ужурлар-даа дугайында чугаа чоруп турде, бо бүгүнү өске үүг-даа дивейн, а «улусчу угаадыглар» деп ат-биле тодаатса чогумчарыг болгу дег. Ам ол угаадыгларны тускузунда көрээлиг. Бо талазы-биле 1989 чылда, ынчалаа ы партия Тыва обкомунуң организастан эрттиргени эртем-практиктиг конференцияның «Тыва улустуң чаңчылдары болгаш ёзулалдары» деп ат-биле үнген материалдарын ажыглап болур. Бичалаа-даа үстүнде айыттыгаан улусчу ужурларга хамаарыштыр элээн даш авторларның бодалдарымын алыс утказы дамей-даа бол, чогум тайылбырлыг тодарадыглары ангы-аңгы болуп чаңчылдардан оларны бир-ээ бириктирерин орааладшкан тайылбырларысты башкыларга сүмелеп-даа бис.

Чаңчыл деэрге чоннуң угаан-медерелинде быжыгып доктаай берген, чүс-чүс чылларда салгалдан салгал дамчып сагыттынып чоруур улусчу культураның чарылбас кезээ болур. Чаңчыл — улус чонга (иниттилелге) албан сагыттынар бижиттинмээн хоойлу, дүрүм, кижилерниң сүзүглели.

Ол генетиктиг ханы дөстерлиг болгаш салгалдан салгал дамчыр бот-шынарларлыг, Чаңчылдар үе-үе айы-биле өскерлип, чаа ужур-утказы билиишкиннерже шилчий берип болур-даа бол, оларның эге үндезини кончуг быжыг. Олар кижилерниң амыдырал-чуртталгазының мораль-этиктиг сагылгалары боон үр үеде чурттаарлар. Чаңчыл, ёзулалдар-биле бир дөмей, хөй-ниити характерлиг. Үүге дээрге чаңчыл ийи-чангыс кижилерниң эвес, а хөй-хөй кижилерниң (төрел бөлүк, аймак, нация) харын-даа ниитилел ужур-утказыг сагылга болур.

Ам ёзулал дугайында көрээлиннер.

Ёзулал — чаңчылдың бир хевири болур болгаш амыдыралга доктаап чаңчылчаан үүлүү херек кырында кылып күүседир сагылга болур.

Ёзулал (ёзулалдар) янзы-бүрү болгулаар. Чижээ, байырлалдар үезинде сагыыр ёзулалдар, амыдыралчы болгаш хүндүткелдиг ёзулалдары. Оларга менди солчурунуң, олут чазаарының, аалчы уткуурунуң, үдээриниң дээш, өске-даа ёзулалдар хамааржыр.

Сагылга дээрге кижиниң амы-хууда иштики сүзүглели, медерелдии-биле шилип, хүлээп алганы, оон арын-нүүрүнге, иштики сеткиишкининге дүгжүп турар мораль хүлээнгиргиг дурум.

Ужур (ужурлар) дээрге ниитилел амыдыралында шуут чаңчылчаан, кандыг-даа хажыдыг чокка күүсеттинер сүзүглел ужур-утказыг сагылгалар.

Олар ылангыя дагылгалыг, ыдыктыг үүлүдерге хамаарыштыр алган сагыыр мораль-этиктиг дүрүмнер болур. Чижээ, от орну баспас, аржаан суг бажы чудетпес, чаш ыяш кеспес, үүге дээрге олар дагылгалыг ийикпе, «ынчанмас» дээн хоруглуг (вето) сагылга болур. А мораль-этиктиг утказы кижилерниң ажыы-чаныыче угланган. Чижээ, улуг аас эткес, бардам, турамык болбас, кижи амы-тынынга кыжанмас дээш, оон-даа өске.

Тыва улустуң чаңчылдарывга хамаарыштыр бердинген бо тайылбырларны долу тодарадыглар деп санаан болбас. Башкы маңаа чогаадыкчы хамаарылгалыг болуп, Тываның төөгүзүнүң, культураының дугайында шинчилелдерге даянып, этнографтыг материалдар болгаш чечен чогаалдар-биле таныжып, хоочуннар-биле чугаалажып, оларны класс шактарынче, ужуражылгаларже чалап, улусчу чаңчылдарга хамаарыштыр бодунуң күжеиишкини-биле кандыг-бир тодаргай түүнелдерни үндүрери чугула. Хамык ужур башкы кижи боду улусчу чаңчылдарны тоон, хүндүлеп, сагып, улусчу угаадыгларны билдилиг ажыглап билириниң хамааржыр.

ӨГ — КИЖИЗИДИЛГЕНИҢ ТӨВҮ

Бистин-биле болза, өөреникчилерге хамыктың мурнунда өг дугайында долу тайылбырны бээри чугула. Үүге дээрге **өг — көшкүн амыдыралдыг улуска чаңчыл-сагылгаларын-даа, угаадылганы, кижизидилгенин-даа төвү болуп чораан болгаш амгы үеде «өг-бүле» деп ат, билиишкин-биле ынчаар артардаа.**

Кижиниң угаан-медерелинин хевирлээшкини, даштыкы оран-делегей дугайында билиишкиин-даа эн баштай өгден эгелээр. Кижи эрте чажыдан **өө деп чүл, өдээ деп чүл, кодан-хонажы** деп чүл дээрзин угаан билип алыр. Оон соонда оон билиинин «географиязы» улам делгемчип, арбан, суму, кожуун деп үүл дээрзин баштай дыннап, а өзүп доругун ора, караа-биле көрүп, сеткилинге дүйүп, медереп билир.

Өөреникчилер-биле кижизидилге ажылының кандыг-даа хевири: класс шактары, кичээлдер, ылангыя кичээлдериниң чаңчылчаан хевирлери болгаш класстан дашкаар-даа ажылдар, үстүнде чугаалаанывыс дег, чогум-на өг дугайында ажык чугаадан эгелээр болза улам дээштиг болур. Ындыг түүнелге эге болгаш үстүкү класстарга, ол ышкаш башкыларга курстар үезинде чаңгыс эвес удаа ажык чугаа, лекциялар иомчун тура келгениисти чугаалап каалы. А өгну «өртемчейнин» төвү, азы «тыва кижи делегейнин» төвү кылдыр чуруп көргүзери көнгүс бөдүүн. Школага, класска болза — самбыра биле чугай херек, даштыгаа — элэзинге, харга-даа чуруп болур. Ол бүгүнү **«өг — өдек-кодан-девискээр-арбан-суму - кожуун-чурттөрээн чурт»** дээш ышкаш бөдүүн схемага көргүскеш, өгнү өзээ кылгаш, тырыкылай чуруттарга, «өг — өртемчейнин төвү» ышкаш аңаарны солуп.

Бистин бо чугаавысты ёзулуу-биле, сеткил-сагыжының хаңазындан медереп билген башкы (бүгүдеге билдингир үүнүн дивезе-ле) ынчан болгунуң өөредилге-угаадылга планын «өгнү долгандыр» тургузуп алыры кончуг чугула. Ол шупту өг-биле холбашкан сагылгалар, ёзулалдар болур.

Чижээ, планны даараазында янзылыг тургузуп ап болур.

1. Киириилге.

Анаа «Улусчу чаңчылдар болгаш оон хевирлери» деп эгени киирегеш, чаңчыл деп үүл, сагылга болгаш ужур деп үүл деп билиишкиннерни тайылбыларын көрүп алыр.

2. Хүндүткелдиг ёзулалдары.

а) Өгге (аалга) хамаарыштыр ёзулалдар:

— Аалче (аал өдээнче) киреринин сагылгазы.

— Аалга келгенде сагылгалар: уткулга, менди.

— Өгже кирерде сагылга: өөрүгде, чаасканда.

— Менди ёзулалы: сөгүрүт, чолукшулга, амыр-менди айтыржырының сагылга сөстери.

— Олутче чалаашкын. Олут ёзулалы.

— Даңза-таакпы, чугаа-соот, аяк шай.

— Чорук-херек дугайында айдыг чугаалар.

б) Үделге ёзулалдары:

— Хап дүптээри.

— Аттандырары.

— Чаагай күзээшкин сөстери, чажыг чажары.

— Аал коданыныңаа үнер сагылга.

Башкы үүгле бо айтырыгның пункт бүрүзүн кичээл, класс шагы, ужуражылга айы-биле тускай планнап алыр болза, ол харын чартык чылга-даа четчир, үүге дээрге кичээл бүрүзү анаа тайыдбырбиле кызыгаарланмас, а ыяапла көргүзүглүг болур болгай. **Ынчангаш чаңчылчаан, дөмейлеш кичээл эвес,** а сценажыткан кичээл кылдыр эрттирери күзенчиг, бичии уруглар ынчан оны эки шиигээдип алырлар.

Маңаа хамаарыштыр бисте бир четпес үүл бар. Башкылар хөлчок далашкан чүве дег, элээн үр үеде бээр ужурлуг билиглерин (билиишкиннерни) үүгле чаңгыс кичээлге, чаңгыс класс шагынга берилтерин орааладжып турарлар. Чижээлээрге, үстүнде чижек планда киирегенивис «Менди ёзулалы», «Олут чазаар ёзулалды» азы уткулга, үделге сагылгаларын хары угда берип кааптар болзувусса, өөреникчилерге хамаанчок, үк чаңчыл-сагылгаланы орта билбес улгады берген аныяк кижиге-даа берге болур. Ынчангаш даараазында болур чугаавыска аалче киреринин сагылгазын көрүлгеннер.

АЛЧЕ КИРЕРИНИҢ ЕЗУЛАЛЫ

Башкы бо ёзулалды аалчыны (келген кижини) уткуп алырының сагылгалары-биле катай берзе эки. Кичээлди чаңчылчываан хостуг хевирге, чалаттырган хоочуннарының кижилгези-биле-даа эрттирип болур. Маңаа, бир эвес ол эге класс болза, башкының азы аалчының кыска кирилде тайылбыры негеттинер, а ортумак азы үстүкү класстарга оларның бидир деннелиннге даянып, чижээ «Тыва кижи шаанда аалче киреде, кандыг үүлдерни сагыыр турганыл?» дээн ышкаш айтыыглар-биле (фронталдыг) кичээлди эгелеп болур. Ындыг эвезе, тайылбырга шаанда тыва кижи (ол чаасканы азы өөрлуг-даа чораан болза) аал өдээнче шаап азы челзип-даа кирбес, сыгырып борбас, мыкыр хөөрежирни безин шеглеп аап деп тайылбырлаар.

Уругларның сонуургалын улам улгаттырар сорулга-биле Үүге ындыгы?» дээрзин класстан айтыр. Башкы маңаа шын харыны алаа, албаза-даа, ол дээрге бир дугаарында, өгнүн (аалдың) эдлеринге чорук кижизинин азы аалчының хүндүткелди көргүспүшаан, бодунуң база биче сеткилдинин көргүскени-дир деп түүнээр. Ийиде, аалда ыт-кушту, малмагаанны хей черге дүвүредип болбас. Үште, аал коданыныче шаап кирбези дээрге-ле «ынчанмас» дээн хоруглуг сагылгаларның (ол дугайында чугаа ангы) бирээзи болур. А сагылга дээн соонда ол үенин, тус черниң «карачал албатызындан эгелээш, ноян, хаанга чедир» албан күүседир — ужур ындыг, ону кым-даа оюп эртпес деп түүнээр болза улам эки.

Оон улаштыр уткулга ёзулалыныче кирер. Ону шуут-ла көргүзүглүг (өөреникчилерни киириштирип турган) кылдыр чорутса улам дээштиг болур. Келген кижиниң, бир эвес ол улуг назылыг болза, аъдындан дүжүрүп аары, аъдын баглаары, ыттан ай деп, өгже кирери...

Башкы маңаа «Аалчы өгже кирбээлекте, өгже киреринин ёзулалдарын сактыптаалыңар» дээш, өөреникчилерден: «Аалга келген кижини, бир эвес ону уткуп албаан азы ол кожа өгнүн-даа ээзи дижик, ынчан ол өгже канчаар кирер ужурлугул?» деп айтырып-даа болур. Ынчан «медээлеп кирер» деп харыы турар болгаш «канчаар» дээн айтырыгга «Даваш үндүрүп», азы «чөдүрүп-каккыып» деп ылавылап болур. Ындыг кончуг чугула эвес болгу дег, бо үүлдү (эпизодту) онзалаанывыс ужуру үүл? Үүге дээрге, ыя ол таварылга безин тыва кижиниң аажы-чаныын онзагай бот-шынарлары болур, **бир талазында, өг эдлеринге, хамыктың мурнунда хөрээжеп ээзинге, хүндүткелди, ол ышкаш бодунун биче сеткилдинин** көргүзүп турар деп база катап түүнээрде херек. **Ындыг түүнелге өөреникчилер боттары чедип кээр кылдыр** башкы айтыыглары-даа, кичээлдің чорудулгазын-даа ынчаар тургузары чугула.

Башкының планын ёзулаар даараазында кичээлдер менди болгаш олут чазаар ёзулалдарга эртер ужурлуг. Бо ёзулалдар дугайында материалдар моон мурнунда парлалгага үнгүлээн.

Адак сөөлүнде башкы бодунуң түүнел сөзүнге тыва улустуң байлак сагылга-чаңчылдарының угаадыкчы утка-шынарының кайгамчык хаңызын, ишкирин демдеглевишаан, оон иштинде үүгле өгге безин сагыыр сагылгалар бүгү тыва иниттилелге шаг-шаандан турумчуп быжыккан чаңчылдар болурун база катап быжыглап айтыр. Ук чаңчылдарны кымдаа оюп эртпес, оларны кандыг-даа өгге «албаты кижиниң бөдей өөнден амбын ноянын өргээзинге чедир» албан сагыыр, бижиттинмээн хоойлу ындыг деп түүнээр.

Чап ЧҮЛДУМ.
РБПИ-ниң тыва дыл, литература кафедразының улуг башкызы.

ЭРТЕМ ОРДУЗУ

ШКОЛА МУЗЕЙЛЕРИ ДЕП ЧҮЛ? ОНУ КАНЧААР ТУРГУЗАРЫЛ? ШКОЛА МУЗЕЙЛЕРИНИҢ КОЛ-КОЛ СОРУЛГАЛАРЫ КАНДЫГЫЛ?

Чаш салгалды келир үениң төлептиг хамаатылары кылдыр кижизидеринге, өөредиринге школа музейлериниң ажык-дузазы кончуг улуг. Анатолий Васильевич Луначарский музейни «кижи төрелгетениң тураскаал ному» деп адааны шын. Шынап-ла, музейлер дээрге эрткен үе дугайында артып калган мөгге тураскаал, ёзулуг боттуг херечилер болур. Үүге дизе ында чыгдынган материалдар, эдилелдер, каасталгалар, идик-хеп аймаа бистин эрткен амыдыралывысты херек кырында көргүзүп, херечилеп турар.

Чаа салгалга ол амыдыралдың эки чаңчылдарын, ёзулалдарын уламчылаарының эстафетазын дамчыдып берип, үелерниң харылзаазын музей тудуп турар. Ылангыя амгы бистиң чурттап турарывыс тыва чаагай чаңчылдар, ёзулалдар уттундурган, ону катап оттурар дээш ажылдап эгелээн үеде школа бүрүзүнге музейлерни тургузары эргежок чугула.

Үүге дизе музейде салган документ, эдилел, экспонат бүрүзү эрткен болгаш амгы амыдыралды херек кырында шыны-биле көргүзүп, бирги дөс азы үндезин бооп, уругларга билигни бээр. Оон аңгыда школа музейи өөреникчилериниң-даа, башкыларның-даа делгем ажыл-чорудулгазының шөлү, төөү болур ужурлуг. Үүгле өөренириниден, ойнаарындан, ийыралдажыындан аңгыда, өөреникчи бүрүзү тывар, дилээр, истээр ажылды кылып, эрткен амыдыралче солун походту чорудуп, боттары өөренип, төөгүнү билип алырлар. Оон аңгыда эш-өөрүүн дилеп тып алганы, эккелгени янзы-бүрү экспонаттарын сонуургажып, амыдыралды ханы билип алырынга улуг идигни алыр болгаш үени шын, ажыктыг чарыгдап билириңге өөредир.

Школа музейин тургузуп алыры ындыг-ла белен эвес, кызымак чүткүл, быжыг туруш, эчис сорулга херек. Анаа бүгү школа киржир ужурлуг. Школа музейлерин тургузуп алырынга база ону оон ынай хөгжүдериңге школа баштаар чериниң болгаш районнуң улус өөредилге килдизиниң талаларындан деткимчедузазы херек деп чүвени бодумнуң дуржулгамдан көрген мен. Школа дирекциязы музейни тургузуп алгаш, оон материалдыг баазазыныче кичээнгей салып, өрээлди ацылап, экспонаттар читпезин дээш шингыы харысалгалыг болуру эн чугула. Чүл дизе 1970 чылдарда Өвүр районнуң Чаа-Суур школазынга тергиин дээн музей материалдары чыгдынган турда, оон дараазында чылдарда ажылдан турган директорларның харысалга чок болганындан шупту читкен. Анаа ажылдан турган, чораан география башкыларынга чылдан чылче анаа-ла дамчыдып берип чораа-чорза, эн үнелиг судур номнарындан, бурганнар дүрзүлериниден эгелээш читкилээн.

Школа баштаар черлериңе ындыг харысалгадан аңгыда, музейлерниң ажылын деткиири-биле ону акшаландырары база эргежок чугула. Үүге дизе эрги шагның эт-херекселин чыып алырда, ыяап-ла акша херек. Чижээ, чамдык кижилерде ол экспонаттар бар-даа болза, көгээржиктер, барбалар, таалыннар, аъттың дериг-херекселдери, тыва кижиниң шаандакы ёзулуг эт-херекселдери, каасталгалары: таакпы хавыдан эгелээш, даңза, чушкууш, чүлгүүш, оттук, бижекке чедир бар-даа болза, ону музей-ле дээш аваа-ла бээр күзелдиг кижилер ховар апарган, аар өртек-үне адаар боор, а оларны кылып билир уран-шевер кижилер эвээжээн — боттарывыста бар уран-шевер талантыларывысты сайзыратпаттаан, чалгаавыс аажок апарганывыстан, оны берге бооп турар.

Амгы үеде тыва школаларының музейлериңе тыва кижиниң эрткен амыдыралын көргүскен материалдар эргежок чугула бооп турар. Анаа тыва кижиниң ёзулуг национал идик-хептериниң үе аайы-биле янзылары (чижээ, кышкы негей тондан эгелээш, чайгы шыва тоннарга чедир, кыжын кедер чулдургууш, үндешки, хөректээш, чагылар, кышкы, чайгы бөрттер база эрге-дужаал аайы-биле база назы-хар аайы-биле кедер хептер) херек болуп турар. Ол ышкаш аъттың дериг-херекселдери (бүрүнү-биле), тыва өгнүң бүрүн дериг-херекселдери база херек.

Ол бүгүнү уругларны арбай тараа кылып билириңге, алгы-кешти болбаазырадып кылып алырынга, чеп эжип, үүн ээрип өөредириңге ажыглаар. Амгы үеде бистиң ажы-төлүвүс катап эрги чаагай чаңчылдар, ёзулалдарже эглип, тыва кижилериниң шаг-шаандан кылып билири амыдыралдың үнер дөзү ажылдарны кылып билир кылдыр өөредири эргежок чугула.

Школаларга уругларга чепти эжип билир, эдирээниң дузазы-биле алгыны эттеп, арбай тараа хооруп, соктап, алгы-кештен идик-хеп, эдилелдерни кылып билир кылдыр өөредип эгелээри чугула. Ол бүгүнү чедип алырынга школа бүрүзүнге тыва өглүг болуру чугула деп бодаар мен.

Тыва кижи кидис өгге чурттап, мал малдап өзүп келген болганда, ада-өгбелериниң ол амыдыралын уламчылаар төлээде, школаларга хамаарылгалыг ажыл-агыйлар, ылангыя совхозтар, колхозтар баштаар черлери бодунуң школаларынга өгнү ганчап-даа тургаш тып берзе эки деп көрүп турар мен. А районнарда улус өөредилге черлериниң талазындан школа бүрүзүнге музейлерни ажыттырга́ш, оон эргелекчилеринге тускай төлевирлиг, азы шалынныг кижилерни ажылдатса.

«Музей» азы «храм муз» деп грек сөстерден ужталган азы чогаадыкчы соруктуң дуганы, хүрээзи азы эртем ордузу дээн уткалыг эртемге, культурага, уран үүлге тураскааткан чер дээн сөс боон турар. Ынчангаш, музей дээрге-ле чүвелер чыып, өөренип, ышкаан база ону чонга көргүзүп, тайылбырлап турар бир-ле ындыг солун чер болуур ужурлуг. Ындыг болганы-биле ол ыяап-ла тускай бажынга турар.

Музей боду тускай чөвүлелдиг болур, ол ургулчу истекчи, шинчилел ажылды чорудуп, музейге материалдар, экспонаттар чыылдазын уламчылап, бар экспонаттары-биле чоонуу, ажы-төлүү таныштырып, эки үүлгүе кижизидер, чараш үүлүче сагыш-сеткилин углаар, уран-шевер талантызын хөгжүдер ужурлуг.

Школа музейлериниң кол-кол сорулгалары мындыг:

1. Школаның өөредилге-кижизидилгелиг ажылынга идепкейлиг кижин, өөреникчилерни чаагай чаңчылдарга; ёзулалдарга өөредир, эрткен амыдырал дугайында херек кырында бар экспонаттарга көргүзүп турган, билиг бээр.

2. Музейде бар экспонаттарны улам байлакшыдары, бар үүлдерни чидирбези.

3. Төөгүнүң болгаш уран үүлдүп тураскаалдарын камгалаары, чоп ортузунга суртаалдаары, төрээн черни ханы өөренири, бойдузун, төөгүзүн өөредири.

4. Чон болгаш өөреникчилер ортузунга культура-чырыдышкын ажылын чорудары.

Анфиса ТЮЛЮШ.
Өвүрнүң Чаа-Суурда башкы.

ОНЗАГАЙ КЛАСС ШАГЫ

«Кидистиң экизи салыжында, кижиниң экизи бүдүжүнде»

ТЫВА УЛУС ҮЕ-ДҮПТЕН БЭЭР ДУКТУ САЛЫП, ООН КИДИСТИ БӨДҮҮН АРГА-БИЛЕ БҮДҮРҮП АПТАР ЧОРААН БОЛГАЙ.

Аксы-Барлык ортумак школазының 6 «б» класызынга «Тыва улустуң дүк кагар байырлалы» деп ажык класс шагы эрткен. Анаа ада-иелер база киришкен. Самбырада «Кидистиң экизи салыжында, кижиниң экизи бүдүжүнде» деп үлегер домакты чараштыр бижээн. Өгнүң ханазын тургускаш, дөрге ширтекти чаткан. Өгнүң ханазында хээлер иштинде «Тыва улустуң эдилелдери» база «Дуктү канчаар салырыл?» деп эгелериң ханазы солуннарга бижип, чуруп кылганы кончуг эки болган.

Школада хоочун башкы Шаичы Саттың «Дүк кагары — найыр-дой» деп тыва фольклор темазынга сценажыткан көргүзүүн Антонида Хомушкунуң удуртулгазы-биле өөреникчилер көргүскен. Дуктү херек кырында канчаар салырын ада-иелерден Анатолий Хомушку, Шаниалмаа Саая, Чечек Ооржак өөреникчилерге тайылбырлап, өөреткеннер. Оон соонда өөреникчилер Аяноол Саая, Билзекмаа Хомушку база өскелер-даа дуктү идепкейлиг дыдып, саваштар-биле хап, суг-биле шаптап, өзекке дүрүп, аргамчы-биле шарып кылганы кончуг шынарлыг болган. Кылган дүгүнден бичии-даа бол, ёзулуг кидис үүнүп келген. Дүк салып турар үеде Сылдыс Күжүреттин сыгыды, уругларның, ооллардың кожамыктары, тыва хүрежи кижи сеткилин чайгаар хөлзедип турган.

Тыва — сыгыттын, ыраажыларның чурту деп чүвени бо бичии өөреникчилерниң уран талантызындан безин көрүп болур. Өөреникчилер чалаткан аалчыларны чалгаратпаанар: тывызыктажып, үлегер домактар, дүрген чугаалар чугаалажып, хүрежип, дукту салып дооскужеге хөглеп келгеннер.

Ол кичээлге дукту салырын херек кырынга тудуп, кылып, өөреникчилерге өөредип турары өөрүнчүг болган. Олар оон мындыг чаа билиишкиннерни бижип алганнар. Тыва өгнүн иштинин эдилелдери: олбук — аалчызынга дежеп салыр, сыгып каан, ак — энчек, энчек чымчак, чинк хураган дүгүнден чугажак кылдыр салган кидис. Ширтек — дуктен кылган өг иштинге чадар, ак энчек. Оон кыдыгларын пес-биле хаажылаш, чөөктен каан боор. Ширтек үш янзы боор: дөрге чадар, чүүк баарынга чадар, орун баарынга чадар. Сарыг-кидис — ширтек адаанга чадар эрги дээвир. Чөөк — өшкү дүгүнден нарын, чинге кылдыр өжип каан чеп. Туткууш—паш сава тударда, холду камгалаг тудуп алыр, кылын пес-биле шыва даараан бичежек кидис. Сыртык — удуурда баш адаанга салыр хыл, дүк тыраан, шөйбек хенирлиг, ееэ чарык эт.

Өгнүн даштын шывар эдилелдерин дуктен кылган өрге, өгнүн кырының шывы — дээвир, адаккы ханаа шывар кидис, бо бүгүнүн тайылбырын ие Светлана Дудуй-оол билдингир, това тайылбырлап чугаалаан берген.

Дук салыры — чымыштыг ажылдың бирээзи. Ширтекти сырып кылыры безин каш янзы, хол-биле сырып турган, кылган ширтек ойза чараш болур.

Тыва чоп мал-маганыг-ла болгай бис, ынчангаш дүк аймаан октаайн, дүктү дылып, ээргишке ээрип алгаш, ажытөлүүске чылыг хол-хаптарындан, уктардан, өөн-чоктан, берттерден, джемперлерден аргып берзивисте. Алгы-кеживи-сти база-ла октаайн көрээлинер, хураган кожидеп чараш берттерден, ушты идиктерлеп даарап, кылын алырга, чараштаа, көрүштүг-даа.

Светлана ООРЖАК.
Школада библиотекарь.

КОНФЕРЕНЦИЯ-КИЧЭЭЛ

Арга-дуржулгадан алгаш өөрге, өөреникчилериң тыва дылды болгаш чогаалды шинчээдин алырының арналары янзы-бүрү болур. Кичээлдериң хевирлерин үениң негелдениге таарыштыр шилип ап, ажылдаары чогумчалыг болуп турар.

Тыва дыл болгаш тыва чогаалды башкылаарының чаптыл болган арга-методундан ангыда, кичээлдериң чаа арга-хевирлерин ажыглап турар башкыларның арга-дуржулгазын сонуургап, өөренип келдим.

Сөөлгү чылдарда үстүкү класстарга башкылап келгеш, кичээлдерни-даа, класстан дашкаар ажылдарын-даа чаа арга-хевирлерге дилеп тываарын кызыдым. Өөреникчилериң боттары-биле сүмележип, арганы-ла болза, бирээзи өскезинге дөмей эвес кылдыр эрттирерин шилип ап, ажылдап турар мен.

Амгы үеде методиканың чамдык чугула айтыыгларының хевирлериңге: өөредилгени дифференсаттарымга (эртемнерни холбаштырып өөредириңге) өөреникчилериң боттары дилеп тыа турган, билиг алыр арганы чоонуп чаагай чаңчылдарын, культураның катап эгидер талазы-биле ажылдаар аргага даянып турар мен. Бодумнуң башкылал ажылымга лекция-кичээл, зачет-кичээл, семинар-кичээл, конференция-кичээл, кичээлшин, кичээл-маргылдаа, кичээл-диалог дээн ышкаш чаа хевирлерни ажыглап турар мен.

10 дугаар класска Степан Агбанович Сарыг-оолдуң «Ангыр-оолдуң тоожузу» деп чогаалынга эрттирген конференция-кичээлге доктаар бодадым.

Кичээлдиң сорулгазы —өөренген үүлүн быжыглап, делгемчидип, аас, бижимел чугааның сайзыралын чедип алыры. Тыва улустуң чаагай чаңчылдарын өөредип, кижизиг мөзүшиларга өөреникчилерни кижизидер. Кичээлдиң дериг-херексели: чогаалчының фоточуруу, Тываның чер-чурт чуруу, үлегер домактар, чечен сөстер бижээн плакаттар, чуруктар, диапозитивтер, магнитофон, кодоскоп, сөстерниң тайылбыры.

Кичээлдиң чижек планы:

1. С. А. Сарыг-оолдуң допчу намдары болгаш чогаадыкчы ажылы. (кыска дыннадыг).

2. «Ангыр-оолдуң тоожузу» деп дилогияның дугайында. Темазы, идеязы, сюжеди, композициязы.

3. Ангыр-оолдуң революция мурнунда амыдыралы. а) Бичии мазадырның бойдусту, амыдыралды таныр билип, угаан кирип өзүп олурарын, улустуң чаңчылдарын, сүзүглелдерин бодунга шингээдин ап эгелээнин чогаалчы канчаар көргүскенил?

б) Шаандагы Тывага өскүс кижиниң кадыг-берге чуртталгазын чогаалчы канчаар бижээнил?

в) Ангыр-оол бичизиниден тура, чоидан ёзулуг кижизиг мөзүге, эки ажыы-чаяга өөренген. Чоидан өөренич алган бир мөзүлүг шынары —күшажылга дадыкканы, кежээн.

4. Ангыр-оолдуң революция соонда амыдыралы. а) Чиктиг, солун чугаалар. Оларның алыс утказы үүл?

б) Атаман Казанцев Суг-Бажыңга үүге келгенил? Кежүп дескен актарга чоонуп хамаарылгазын канчаар көргүскенил?

в) Тараачыныың тывыныгыр, эрес-дидими, оон актарны базарынга киржилгези кандыдыр?

г) Чон кымнар-биле канчаар демисежип турганыл? Ангыр-оолдуң аревэге киргенин, оон билигже чүткүлүн канчаар көргүскенил?

д) Намның Тып Хораазы сургуулда нам кежигүнсиринге кандыг медее дыннаткандыр? Олар үүге эки турачылар аидрганыл? Олар-биле оруккa кандыг ужуражылгалар болганыл?

ж) Эки турачылар Араттың Кызыл Шерин-биле каяа, канчаар ужурашканыл?

3) Шериглерниң даорбечидер-биле демиселин, ол демиселге арат-тарының деткимчезин канчаар көргүскенил? Дээрбекилерниң бастырганын тайылбырлаар.

5. Романда бойдус дугайында тема.

6 Романның уран-чечени, ужур-дузазы.

Мындыг хевирлиг кичээлге уруглар хире-шаа-биле белеткенин, аас, бижимел харыларны бергилээн. Эш-өөрүүнүн бодалын деткин, четкестерин идеткен өөреникчилерни сана-оолды солун болган. Кичээлдиң бир онзагай үүлү — уруглардың тыва улустуң ёзулалдарын, сүзүглелдерин, байырлалдарын сонуургап, шаандагы тыва чоннуң Шагааны канчаар эрттирип чораанын, ол туттуруушкунуң тайылбырлап чораанын, хүрээге барып чораанын улуг сонуургал-биле чугаалаанын. Улустуң аас чогаалындан алган улустуң ырларын, чечен чугааларын, үлегер домактарын шөжи-биле билирин эки деп демдеглээн.

Кичээлдиң үүлелин жюри үндүргеш, чедер-четкестерин айтып, демдектерни салган.

Чечек БАЙЫР.
Кызылдың № 9 ортумак школазының тыва дыл болгаш литература башкызы.

ТАНЫЖЫҢАР: чаа чөвүлекчи

ҮЛҮҮН КИИРЕР

Тыва Республиканың Дээди Совединиң экономика талазы-биле чөвүлекчизи Хасимото Юкихидэ парлалга органнарының болгаш радионуң, телевиденниеңиң журналистери-биле парлалга конференциязын эрттирген.

Дээрги Х. Юкихидэ Японияның хамаатызы. Амгы үеде Москвада чурттап турар. Балет артизи чораан орус кадайлыг, ийи уруглуг, олары кайызы-даа уран чүүлге хандыкшылдыг. Эртеми — Токио университединиң политэкономика факультедин дооскан. Анаа Японияның премьер-министри Кайфу база ол өөредилге черин дооскан. Дээрги Х. Юкихидэ даштыкы чурттарже чиг эт садар улуг фирманың садыглажылга системазынга ажылдап чораан. Оон соонда Совет Эвилелинге элээн каш фирмаларга ажылдаан. Амгы үеде бизнесмен болгаш рынок харылзааларын эки билир.

Дээрги Х. Юкихидэ бодунуң эртем-билиинге болгаш аргадуржулгазынга даянгаш, Тыва Республиканың Дээди Совединиң экономика талазы-биле чөвүлекчи-консультантызынга ажылдап эгелээн болгаш амгы үеде республиканың социал-экономиктиг байдалдарын элээн өөренип, ону хөгжүдүп сайзырадыр талазы-биле бодунуң үлүүн киирерин шинтпирлээн.

Рынок экономиказының хөгжүлдезиниң талазы-биле чурттар, күрүнелер бот-боттарының аразында дыка ылгалдыг болуп турарын ол демдеглээн. Чижээ, япон болгаш америк рынок системалары аразында дыка улуг ылгалдыг болуп турарын ол ажылының практиказындан көрген дээрзин журналистерге дыннаткан. Чижээлээрге, Японияда банкылар черле ядарап үүшпес. Ындыг таварылгада күрүне дарый дузалап, тодаргай хемчегларын дораан ап турар. Оон бодап турары-биле алырга, бистиң республика чеже-даа Россиядан хамааржыр болза, экономика талазы-биле боду база бир ангы системалыг турар болза эки деп, ол бодунуң бодалын илередип чугаалаан. Маная чурттун турар географтыг байдалдарын, орук-чиринин, агаар-бойдузуй, казар байлактарын, чиг эдин, ажыл-агыйын дээш, өске-даа үүлдерин өөренип көөру кончуг чугула. Ажыл-агыйының адырларында адаанныжылга (конкуренция) черле турар апаар, ындыг-даа болза ол кончуг чидиг эвес, а өй-тавында турар ужурлуг. Ынчан ол ниитилелге ажыктыг болур ужурлуг. Ынчангаш Тываның иштинге, оон өскедаа черлер-биле харылзаларынга рынокту хөгжүдери, экономиканы быжыглаарының үндезинери бар дээрзин Х. Юкихидэ бодалдарынга илереткен соонда журналистер аная айтырыгларны салган.

— Дээрги Юкихидэ, силер Тываже канчап чедип келген силер?

— Чогум Тыва дугайында безин дыннаваайн чораан мен. Ындыг-даа болза Тыва чер дугайында Японияга улуг эвес ийи номчугашты (япон дылда) көргеш, дыка сонуургаан мен. Оон соонда Москвага ажылдап турган, бир тыва кижи-биле таварылга болуп чугаалажы бергеш, улам сонуургай бергеним ол.

— Силериң мында ажылчорудулганарның программазы кандыгы?

— Бирээде, мен мында эрге-хоойлужудулга чериинде ажылдап турар болганымда, экономика талазы-биле амдыызында тодаргай планым чок. А даштыкы харылзаалар талазыбиле кылып болур үүлдерни саналдап болур мен. Тыва амдыызында чамдык черлерже дорт харылзааны тудуптар эки аргазы чок болуп турарындан, ол талазы-биле тускай хоойлуну дарый хүлээп алыры эргежок чугула деп доваар-дыр мен. Чүге дизе чижээ, Японияда болза даштыкы харылзаалар талазы-биле бүгү чүве күрүне контролюида алдынган. Анаа чүнү болурун, чүнү кылып болбазын тодаргай айытканы турар дээрзи чугаажок.

— Силер Тывага доктаамал турар апаар силер бе?

— Чугула херек үелерде турар мен, а чамдык үелерде Москваже чоруп каап турар апаар хире-дир мен. Чүге дизе өг-бүлем, ажы-төлүм ында болгай, а Москвада база кылыр ажылдар хөй. Ында Тываның төлөө чери база бар. Чамдык фирмалар-биле дугуржулга дугайында база чугаалажыр, харын-даа анаа информастыг төп тургузарының дугайында база бодаар болза эки деп саналдыг мен. Москва — төп чер. Оон чүнү-даа тып, чүнү-даа дыннап ап болур бис. Черле ажыктыг.

— Москвада каш чыл чурттап турар силер?

— Ам алды чыл ажа берген мен. Чогум Японияның хамаатызы хевээр арткан мен.

— Силер эскерип тур боор силер, бисте бараанны бир черден садып алгаш, өске черге аар өртекке садып турардыр. Ону үү деп бодаар силер?

— Ону бир черден садып алгаш, өске черге садып болбайн канчаар. Ындыг-даа болза, оон өртээн эмин эрттир улгаттыра бээринге бодум удур мен. А черле ынчаш рынок хостуг болуп ужурлуг, ынчан ол хөгжүп болур. А наркотиктер, ок-боо садары хоруглуг дээрзи кымга-даа билдингир. Ынчангаш мен бодаарымга, Тывага бүдүүлгени дүрген хөгжүдер болза эки.

— Дээрги Юкихидэ, орус дылды каяа өөренип алган силер?

— Москваның Күрүне университединге чартык чыл, оон соонда Лондон университединиң Чөөн Европаның славян дыл факультедин дооскан мен. Ынчангаш англ дыл таварыштыр орус дылды өөренген мен. Чогум мөнээ берге болганын миннир алаар.

Виктор КАРА-САЛ.

ЧУРУКТА: Тыва Республиканың Дээди Совединиң чөвүлекчи-консультантызы, дээрги Хасимото Юкихидэ.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

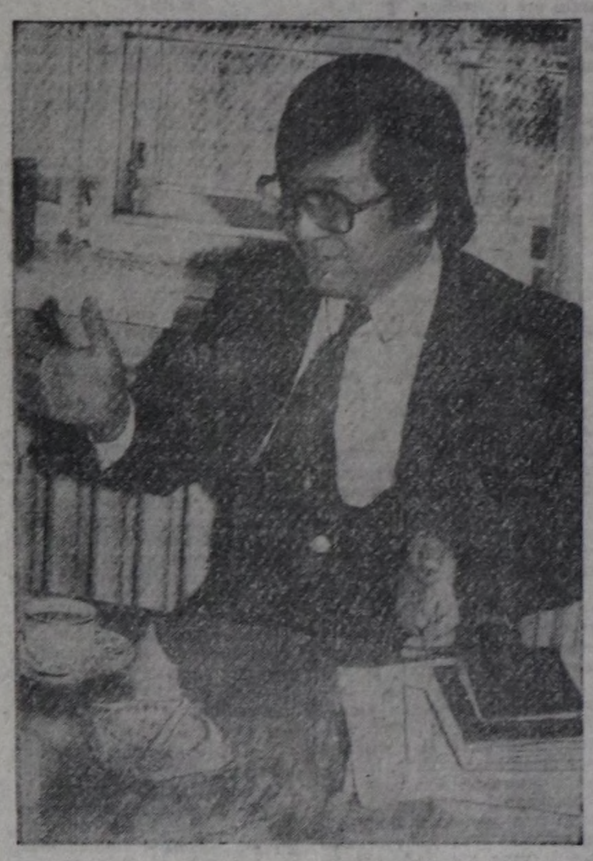

БОДУНДАН ХАМААРЖЫР

Эки кижилер дугайында

Бай-Тайганың чонун ажылышчи-даа, ус-шевер, уран талантылыг-даа дижир. Мында кандыг-даа хөөредиг чок. Ол шын. Оларның аразында Александр Оюн-оолович Очур деп аныяк кижиин онзалап, саарыга харылзааларының кадыг-берге бо үе-чадазында хөй уруг-дарыглыг, ам арта инвалид хирезинде канчаар амыдырап-чурттаи орарын номчукчуларга таныштырар бодаан мен.

Үш оолдуң, бир кыстың адазы-даа болза, эрткен чайын үжен дөрттээн эрни аныяк дивейн канчаар.

Хай-халап кижилериң улуун-бичезин-даа, экизин-багайын-даа оюп эртер эвес. 1985 чылдың чайынында, хып дээп аныяк назынында Саша автомашинага озал-ондакка таварышкаш, дурт-сыны кем-дээниниң түнелиниде туруп шимчеп, харык чок, бертикмежел арткан. Ак-Довурактың, Кызылдың эмчилериниң уйгу-чидын чок кызымак эмнээшкининиң соонда, ол ышкаш алган эжи Мариназынындаа, ажы-төлүнүң аксының кежии турду-ла ыйнаан, Саша чоорту чүгээртеп, дөрт-беш чыл эрткенде мүн-не даянгыыштыг, туттунуп кылаштап, холу-биле үү-хөө, аап-саап чүвелерни кылып турар апаргаи. Черле ынчаш Саша бичиизинден-ие, чамдык чалгаа-шүүшпен, азыраадыкты хөөнүүлер ышкаш эвес, анаа орбас, ада-иезинге дуза кадар, күш-ажылга ынак кылдыр өзүп келген. Оон бо эки чанчылы бо үеде амыдырап-чурттаарынга ажыктыг болганы чугаажок. Инвалид кижи мен дээш чарбыттының, хол куруг олурар болза, бо үеде кымны-даа азыраар деп.

Ийи холу шимчеп, ийи караа көрүп, ийи кулаа дыннап, борбак бажы ажылдап турар болганда, өскелерден оон дудаар чүзү деп аан. Саша дарганаза дарганнаар, даараныа даараныр, ыяш-даштан чазанза чазаныр, хөм болгаш багдан өрүп, шидип, оюп, хээлеп кылыр кылыгларны шуптузун бир дески кылып билир — шевер кижи. Кысказы-биле чугаалаарга, кылбазы чок эр-ле болгай. Кым чүнү эдилексейдир, материалын-на эккеп бээр болза, чүнү-даа кылып шыдаар. Чамдык алыксак-чиксек кижилер ышкаш, улуг өртекхөлези-даа адап орбас, чонунуң бергени-биле амыдыраап орар кижи чүве.

Ак-Чыраа суурнуң Советская кудумчузунда 25 дугаарлыг оон бичин, борбак бажынындан үнген-кирген чонунуң шуужуу кыш-чай чок үстүр эвес. Биеэ шагның мөңгүн каастал-галыг эзер, чүген, чуларында, угуулзалыг кадыг идиктидаа, эр-хөрээжен улустуң кышкы, чылыг, бышкак идиктерин-даа, амгы үениң яйзыбүрү хевирлиг бөрттерин-даа бо бажында кылып, даарап, бүдүрүп турар. Чонунуң мынча айбызынга ол чаасканн четтикпейн турар болбайн аан. Ынчангаш ургуларының авазы Мариназын, кады төрээн акызы Николайны бодунуң мергежилиниге өөредип алган, бир баг болуп ажылдап турарлар. Азы бо үениң чугаазы-биле алырга, биче бүдүрүлге ээлери-дир ийин.

— Анаа олура албас, кара чажымдан ажыл кылып чанчыккан кижи мен. Бир-ле чүвени сегирип алган, кылдына берген турарымны бодум безин эскербейн баар мен. Берге бо үеде канчап черле анаа олуртунар боор. Кадыкшыл байдалым ам-даа шоолуг эвес-даа бол, чонумнуң мөнээ идеген келген айбызындан ойталап шыдавас мен. Кылып берип турарым ажырбас боорга, чонум кээп турар деп билир мен, багай болза үүге кээрлер деп. Чурттап олурар бажыныбыстың аргажогун көрүнер даан. Удуур-чыдар, аштанырчемненир, ажылдаар-даа черивис бо-ла-дыр, чангыс өрээл. Дөрт уруг, үш улуг кижи — шупту чеди кижи сымарлажып чурттап ор бис. Ургуларга-ла берге-дир. Үргүлүү аарыыр, эмчилээр авашкылар-дыр бо.

Ээр-Хавак сумузунуң хамаатызы болганымда, бажың айтырыын оон каш-даа катап тургузуп бардым. Бүтпес боор чүве-дир ийин. Чурттаар орансава айтырыы кайда-даа берге деп чүвени билип турар бис. Та кажан үүгээр бажыңга четтиивер улус ийик бис. Бо, 1993 чылда хайырлаптар ирги бе деп даргаларывыска идеген орар мындыг бис — деп, Саша чугаалап олурду.

Хөй уруг-дарыглыг-даа, инвалид-даа кижи-дир. Кылбазы чок бо аныяк кижиниң, оон өг-бүлезинин идегелин Ээр-Хавак суму чагыргазы ол-бо черлер-биле сумележип турган, шынап-ла, бо чылын шинтпирлеп бериптер боор деп бис база идеген, манап турар бис.

...п-оол ХҮРГҮЛ-ООЛ.
Бай-Тайга район.

ХОМУДАЛ

Бо чагаазы бижип орар ужурувус мындыг. Шамбалыг суурнуң чурттакчылары пассажирлер, бистер шуптувус билеттиг чораан бис. Кызылдың пассажир АТБ-зинин 49—99 дугаарлыг автобузунга 1993 чылдың январь 11-де кежээкинин 17 шак 30 минутада олурупкан улус бис. Кандыг-даа чылдагаанын чугаалавайн, чолаачы чаш ажы-төлдүг пассажирлерни черинің черинге дүжүрүп каапкан. Хөй артык пассажирлер база олуртун алгаш, акшазын алган хирезинде чүнү-даа эгитпээн. Чолаачы пассажирлерни чүдек бэк сестер-биле сөглеп турду.

Солун дамчыштыр мону хомудап олур бис. Чамдык пассажирлерни Кызылче дедир алгаш барган. Черниң черинге дүшкен чоп «Тиилелге» совхозтуң дирекциязына кежээ 8 шак үезинде келгиш, чедирип каарын дилээн. Бо совхозтуң дирекциязы дузалаан. Шамбалыгта бодунуң машиназы-биле чедирип каан. Ынчангаш бистери чедирер дээш «Тиилелге» совхозтун үндүрген шүүделин ол чолаачының күсели-биле азы пассажир АТБ-зинин күсели-биле төлеп бээрин дилеп тур бис.

Пассажирлер Б Сат, Г. Ооржак, Г. Бульчукей болгаш өскелер-даа. (Шупту 18 кижи ат салган).

ХАРЫЫ

Редакция шак мындыг дувуренчиг чагаа алгаш, чүвениң ужурун тывары-биле Кызылдың пассажирлер аргыштырар будүрүлгези-биле харылзажып, бөлүк авторларының чагаазыбиле будүрүлгеин удуртукчуларын таныштырган. Пассажирлер аргыштырар АТБ-нин удуртулгазының биске берген харыызы бо:

Кызылдың пассажирлер аргыштырар АТБ-зинин редакцияга дыннадыры болза, 1993 чылдың январь 11-де Кызыл—Кур-Чер—Шамбалыг аразында чоруп турар автобустуң рейзи ол автобуска чораан эзирик пассажирлериң буруузу-биле бүтпейн барган. Ол эзирик пассажирлер чолаачы Б. Ф. Оюнну хулиганзыг өзүбиле кемдеткен. Амгы үеде ол чолаачы эмгедин чоруп турар болгаш моон соңгаар Кызыл—Шамбалыг аразында рейс чоруурундан ойталап, тайылбыр бижээн.

Черле ынчаш бистиң автобус чолаачыларынга хамаарыштыр тус черниң чурттакчыларының талазындан хулиганзыг чоруктар 1992 чылдың ноябрь айда база болган. Ынчан эзирик пассажирлер автобустуң соңгазының шилин база буза шаап каапты. Ол дугайында Кызыл район чагыргазынын даргазының адынга билдириишкин киирип каан улус бис. Ол талазы-биле мынчага чедир кандыг хемчег алдынганы биске билдиниес боор турар. Оон кадындэ Шамбалыг болгаш Кур-Чер суурларның чагырга черлери-биле аравыста чарган керээ база бар чүве. Тус черниң чурттакчыларының талазындан биске чедирген когаралды эгидер дугайын ол керээде база айтып каан. Ындыг чижектерни амдаа киирип болур бис.

Тус черниң эрге-чагыргаларының талазындан чогуур хемчег албас чүве болза, Кызыл — Шамбалыг аразынга автобус чорударын соксадыр дугайында айтырыг чайгаар тургустунуп келир.

Виктор БОЙКО.
Кызылдың пассажирлер аргыштырар АТБ-ниң начальныгы.

РЕДАКЦИЯДАН: Пассажир АТБ-ниң редакцияга берген харыызындан алгаш көөрге, шынап-ла, Шамбалыг суурже автобус чорууру моон соңгаар бергедей бээр хире-дир. Чонну аргыштырарынга эптиг болзун дээш, автобустарны доктаамал чорудуп берип турда-ла, ийи-чангыс арагчыларының хайы-биле бүгү чонуң аргыжылгазы үстү бээр болза канчаарыл? Шынап-ла, пассажирлер аргыштырып турар автобустарның соңга шилдерин болгаш өске-даа үүлдерин буза шаап, үрегдеп туруп бээр болзувусса, автобудүрүлгеге улуг когарал чедиргени ол апаар. Рынок харылзааларынче шилчилгеиин бо берге үезинде артык кезектер безин тып алыры кайы хире берге ийик. Ону чоп билбес бис? Ынчангаш Кызылдың пассажирлер аргыштырар АТБ-зинин удуртукчуларының дүвүрел көдүрүп турары-даа чоп боор. Эзирик пассажирлерге дорамчылаткаш, түр када ажылдавайн барган, ам эмчилеп чоруп турар чолаачының ажыл төлевирин кым төлээрил?

Улус депутаттарының Шамбалыг кодээ Соведи, суму чагыргазы бо айтырыгны өөренип көргеш, буруулуг кижилерни илередип тыпкаш, чогуур хемчегни алыры күзенчиг.

Бир чагаага хамаарыштыр

МӨГЕЙИП ЧЕТТИРДИМ

Бо чоокку хүнерде мөнээ улуг өөрүшкү болуп тур. Кыраан назынымда ам кээп, изиг-соок суглуг, чаагайжыды туттунган магалыг бажыңга Президент Ш. Д. Ооржактың ачызыбиле чурттаарым ол.

Дагаа чылында Шагаада 80 харлаар мен. Бо аразында «көдүрбээн хөөзем, көрбээн үүвем-даа чок» кижи мен. Тывага өөскээн үймээн чаа эргечагыргага удур үүүп турда, чалыы назынымда ок-бооку холга туткаш, партизаннап-даа турдум. Ону чамдык кыргаанар бадыткаар. Бүгү назынымда сэн-хөө ажылынга бухгалтерлеп келдим. Пенсияже үнгеш-даа, 79 харлыымга чедир күрүнениң ажылынга киржип келдим.

Ургуларым нези «кызыл-дутташ» бо келяр май айда 20 чыл болур. Уруг-дарыым мөзүлүг эки кижилер болганынга чоргаарланып, Кызылга олардың аразынга чурттап келдим. Улуг оглум Седип Аракчаа — бөштайды дээди эртемниг тыва геологтарның бирээзи, ам Күш-ажыл министерствозунуң сайыдының бирги орлакчызы, өг-бүлези, улуг ургулары-биле ийи өрээлдиг, улуг эвес бажыңда 28 чыл чурттап орар. Улуг уруум Светлана Данзын-оол — журналист, бичин уруум Зоя Самдан — дыл эртемериниң кандидады, хеймер оглум Сергей Аракчаа — милициянын майору. Оларның ажы-төлү безин өзүп улгаткан. Эртем ажылдакчызы уруум Зоя 18 чыл иштинде бичин, тар, изиг суг. ванна чок бажыңга чурттааш, эзлчег ёзугаар бажын алырга, анаа бир немелде өрээлди мөнээ Президент Ш. Д. Ооржак берген.

Ынчангаш солун дамчыштыр анаа мөгейип, оон берге, карын, тыва чону дээш туржып чоруур улуг ажылынга бүгү-ле чедиишкиннерни күзедим. Ол ышкаш 9 кат улуг бажыңны тудуп, биске хайырлаан оолдар, кыстарымга, «Лентудугнун» тудугжуларынга база мөгейдим.

Займр АРАКЧАА.
Пенсионер.
Кызыл хоорай.

Редакцияның сөөлгү почтазындан

ХАРЫЛЗАА УЛУГ

Тыванын база бир улуг районнарының бирээзи Барыын-Хемчик. Оон төвү Кызыл-Мажалык суурда уруглар библиотеказының ажылижи-биле таныштырарын орааладжып көрейн.

Библиотека уругларның ураа чүүл школазы-биле кады турар, ынчангаш оон уруглар черле үзүлбес. Ында ажылдап турар библиотекарьлар Римма Кужугет (удуртукчузу), Бичеоол Тыгбаа болгаш Кызылдың уран чүүл училищезинин доозукчузу Долаана Монгуш боттарының ажылын кончуг эки билир болгаш улуг-биче боттарының номчукчулары-биле быжыг харылзаалыг. Оон чижээнге 1992 чылдың дургузуунда оларның номчукчулар орааныга кылыр чоруктаа ажылдарының чамдык кезин-биле таныжып болур. Чыл дургузунда ийи литературна-хөгжүмнүг валчылар өрээлин организастаан.

Тиилелге хүнүп таварыштыг «Дайын чылдарының ырлары» аттыг ажылды Кызыл-Мажалыктың № 2 школазынга эрттирген. Тыва Республиканың алдарлыг артизи М. А Рамазановаиың 70 харлаанынга «Дээрде көкпа» деп валчылар өрээлин эрттиргени кончуг солун болган. Бистин чамдыралдың бо хүнеринге таварышкан литературлуг суд «Арганы болгаш кара таакпыны бүүдүүдүп тур бис» деп М. Дүүнгарның «Бөрү дүнү» деп номунга даянып алгаш, эрттирген суду хөлчок шынарлыг эрткен. Анаа психиатр-нарколог Л. В. Соян, назы чегпестер инспектору Б. А. Куулар киришкен. Оон ынай бо библиотека төлевирлиг ачы-дуза чедирилгезинче кирип, акша ажылдап алыры-биле «Хүүлгаазын шөлдү» эрттирип турар. База ол ышкаш пластиканларны, ховар номнарны төлевирлиг кылып, ниитизи-биле 450 рубльди ажылдап киргген.

Шагаа байырлалын болгаш «Бичин элээди уруглар номнарынын неделязын» Культура бажыңынын ажылдакчылары-биле демниг эртиирер. Черле ынаш библиотеканын ажылдакчылары клубтун болгаш улуг улустун библиотеказы-биле харылзаалыг, демнежип ажылдап турарын айтып хаары артык эвес боор. Библиотекада ном номчуп кээп турарларын саны эвээш эвес, оларын аразында эн-не хөй ном номчуп турарларга 3 класстын өөреникчизи Дан-Хаяа Монгуш, 10 классчылар Мерген Хомушку, Херел-оол Ооржак болгаш өскелерни-даа атталыр адаар бозза тенчу чок.

Марина САГДЫ.
Библиотекарь.

Сталинград тулчуушкунунуң 50 чылынга

ВОЛГАГА ЧАЙЫННАНЧАК ТИИЛЕЛГЕ

Сталинград тулчуушкуну бистиң шериглеривистиң дараазында тиилелгелеринге кайгамчык улуг школа болган. Чадаг шеригниң, танкыларның, артиллерияның болгаш ужар үүлдүүн дем каттыштырып хөделириниң, ону организастаарының улуг практиказын командылал болгаш штабтар алган. Хоорайга кайгамчык шыдамыккай камгалалды кылырынга, оон хажыызындан удур халдаашкынларны чорударынга бистиң шериглеривис өөренип алган. Бистиң шериглеривистиң моральдыг байдалы бедээн болгаш бо бүгү үүлдер удур шавар халдаашкыннарже шилчиир арганы берген.

Сталинградка бистиң шериглеривистиң тиилелгези болза, Совет Эвилелинге ажыктыг кылдыр дайынга үндезин эргилдеиин болгаш дайзынны бистин девискээривистен сывырып үндүреринин эгези болган.

Ол дээрге бистиң ур маная келгениивис өөрүшкүлүг тиилелгевис-тир. Ол дээрге эргежок чугула бүгү үүлдер-биле армияны хандырып келген бүгү совет улустун база тиилелгези-дир. Россияның, Украинаның, Белоруссияның, Прибалтиканың, Кавказтың, Казахстанның, Орта Азияның ыныы оолдары быжыг туруштуг болгаш массалыг маадырлыг чорук-биле өлүм чок алдарга төлептиг болганнар.

Сталинград районунга немец шериглери ылыча шапкан дугайында медээ бүгү делегейге кайгамчык улуг өөрүшкү-биле пентерээн болгаш фашистиг эжелекчилерге удур демиселче улустарны улам сорук киргген.

Сталинград камгалалы, удур шавар халдаашкынны белетээн база чурттун мурнуу чүгүнге шинтирлиг шавар халдаашкыннарын айтырыгларын шинтирлээриге киришкеним мөнээ онза чугула ужур-дузалыг болган. 1941 чылда Москва районунга удур шавар халдаашкындан артык улуг дуржулганы Сталинград тулчуушкунунуң үезинде алыр аргалыг болган мен. Сталинградтан удур шавар халдаашкынның ниити удуртулгазын чеднишкиниг боттандырганы дээш Суворов орденинин 1-ги чергези-биле менг шаннаан. Ынчаарга Суворовтуң ол № 1 ордени-биле мени шаннааны чүгле тиилелгени алдаржыдып, анаа мөөн киржилгемни демдеглээни эвес, харын Төрээн чурт мөнээ улам улуг даалганы берип, фашистиг эжелекчилерни дүрген сывырып үндүрерин хүлээндирген.

Суворов орденинин бирги чергези-биле эштер Н. Н. Воронов, Н. Ф. Ватутин, А. И. Еременко, К. К. Рокоссовский шаннаткан, хөй санныг генераллар, офицерлер, солдаттар чазактың бедик шанналарын база алган.

Сталинградтың, Донның районунга, Кавказка немец шериглерни ылыча шапканы Совет Чепсектиг Күштериниң улам ынайгы чедиишкиниг шавар халдаашкынларына таарымчалыг байдалдарны тургускан.

Г. К. ЖУКОВ.
Совет Эвилелинин Маршалы.

* * *

Сталинград тулчуушкуну болуушкуннар характериниң талазы-биле илден ийи үе-чадаан тургустунган: 1942 чылдың июль 17-ден ноябрь 18-ке чедир үргүлчүлээн Сталинград чанында болгаш Сталинградтын бодунга камгалалдың үе-чадазы; 1942 чылдың ноябрь 18-тен 1943 чылдың февраль 2-ге чедир үргүлчүлээн удур шавар халдаашкынны болгаш дайзынны Сталинградче халдаан келген болүүн бүрүп узуткаарын доосканынын үе-чадазы.

Сталинград чанынга болгаш Донның ортаакы агымының районунга Совет Армия ынчаарда немец-фашистиг эжелекчилерге өлүмүг соңгуушкунция Германияның талазынга болуп, Совет Эвилелинге удур дайынга киржириндеи ойталаар ужурга таварышкан. Фашистиг шериглери Сталинград районунга чылча шавар мурнунда Япония болгаш Турция ССРЭ-ге удур дайынны эгелээринге белеткеиип турганнар.

Сталинград тулчуушкуннарының үезинде немец-фашистиг шериглериниң чылча шапкыларны — фашистиг Германияның шериг, политика болгаш моральдың талазы-биле улуг аштырышкыны болган. Сталинград тулчуушкуну чүгле Ада-чурттун Улуг дайынының эвес, харын делегей төөгүзүнүң кажан-даа онмас арны болуп кезээде артар.

А. М. ВАСИЛЕВСКИЙ.
Совет Эвилелинин Маршалы.

* * *

Чаа чыл чоокшулап келген турган. Заварикинага бистиң командылал пунктузунга ынчан Москвадан келген эштер чыылган. Тулчуушкуннар бичии када намдай бергенин ажыглавышаан, Чаа чылды байырлап уткуур арганы болган бис. Н. Н. Воронов, А. А. Новиков, А. Е. Голованов, фронтунуң шериг төвүлелиниң кежигүннери, оон ынай биске келген чогаалчылар Ванда Львовна Василевская, Александр Евдокимович Корнейчук олар ынчан аная чыылган. Сталинград фронтузундан А. М. Василевский база чедип келген.

Генерал Новиковтуң дилээнин ёзугаар ужудукчулар биске шиин эккеп бергеннер. Ону шыдаар шааныс-биле казстан алган бис. Чаа чылды кедергей пайыралдыг, эш ёзузунуң байдалынга уткаан бис. Дайзынны чылча шаварынга бүгү кижилериниң бүзүрели илден болган. Ол дүне өг-бүлелеривис, ажы-төлүвүс дугайында база бодаа сактып турдувус. Мөөн өг-бүлем ынчаарда Москвага турган. Фашизмге удур хөрээженнер комитединиң ажылынга мөөн кадайым ынчаарда идепкейлиг киришкен, а уруум — харылзаачы разведчиктер школазынга өөренип кирген. Ук школаны партизан шимчээшкининиң Төп штавы организастаан чүве.

Хөй хүнер дургузунда ажык дээр адаанга кыштың чыккылама соогу турза-даа, бистиң шериглеривистиң тиилелгеже чүткүлү улам күштелген турган. 1943 чылдың эгезинге чедир тургустунган байдалды барымдаалап көрбүшаан, 64-ку, 57-ги болгаш 21-ги армияларның күштерин таарыштыр тургускан болгаш олар мурнуу-барымын таладан фашистерге согуушкуннарны таварыштырып эгелээн. Анаа турган фашистиг эжелекчилер чепсээн октаар кылдыр оларны январь 31-де албадапкан бис. Чогум-на ынчаарда генерал-фельдмаршал Паулюс бодунуң штавы-биле кады туттурган...

1943 чылдың февраль 2-нин эртенинде немец-фашистиг шериглер массалыы-биле дүжүп берип эгелээн.

К. К. РОКОССОВСКИЙ.
Совет Эвилелинин Маршалы.

* * *

...Сентябрь 14-түн хүнү бистерге чүгле деидин берге эвес, харын чедиишкиниг хүн болган. Хоорайның бодунга дайзынның күштүг халдаашкынын ойтур шапкан бис. Оон сөөлүнде бир ай эрткенде, октябрь 14-те болгаш оон дараазында беш хүннер биске база берге болган. Ынчаарда шыдашпаан болзувусса, бистерни фашистер Волгаже кижи октаптар болгаш Сталинградты бүрүү-биле эжелеп аптар турган. Бүгү бергелерни маадырлыы-биле шыдажып эрткеш, дайзынның бодун берге байдалга таварыштырган бис. Ол дээрге Сталинград тулчуушкунунга улуг эргилде-дир.

...Дүне карангызы аажок турган. Октябрьнын 13-тен 14-че дүнезинде армияның командылал пунктузун шериглерже улам чоокшулаткан бис. «Баррикада» заводтун соңгу-чөөн талазынче командылал пунктузун көжүрдүвүс.

Трактор заводун болгаш «Баррикаданы» камгалаар тускай отрядтарны ажылчыннарның иштинден организастаан болгаш оларны бүрүн чепсээлээн. Хамаатты дайын чылдарында Царицынны камгалап турган кижилер ол отрядтарның составынга база кирген турган. Заводтарны маадырлыы-биле камгалаан ажылчыннарның хөй нуруузу — коммунистер. Фашистерге удур тулчуушкуннарга амы-тынын оларның иштинден хөй кижилеп маадырлыы-биле берген.

Волгада маадырлыг хоорай дайзынны тиилээн болгаш оон 330 мүк шериглериин артынчызы — 91 мүн немец шериглер 1943 чылдың февраль 2-ге чедир бүрүн дүжүп берген.

В. И. ЧУЙКОВ.
Совет Эвилелинин Маршалы.

Өртке удур албандан

САГЫНДЫРЫП, ДЫҢНАДЫП ТУРДА-ЛА...

Агроүлетпүр комплекизинин объектилериниң, социал-культура албан черлериниң, чурталга бажыңнарыныңкышкы үеде ажылдаарынга белеткеттинмээни бистиң кадыг-ширии кыжывыстың байдалдарында өрттериң болу бээрини дөрт чылдагааны боп турар. Шынап-ла, херек кырында алырга, дыка хөй ажылагчылар удуртукчулары бажыңнарныңээлери-даа болза, ындыг кичээндириглерин эрткен, чамдыызы хөрлээлээн өрттерни өжүрер ужурга-даа таваржып турган болгай. Кичээндириглерни утпайн, одалга сезонунга ыаптыг белеткеннип алыр болза, өрттериниң болу бээри дыка кызырлыр ийик. А ону уттупкаш, кышка чуду-кара белеткенип, өртке удур дүрүмнерни сагыйын турарындан өрттер тудуг-суурну-да, кижилерни-даа камнаар эвес.

Эрткен чылдын долу эвес саннары-биле алырга, республика девискээринге 820 ажыг улуг-биче өрт болган. Оон мурнунда чылды-биле деннээрге, өрт саны 17 хуу кызырылган-даа болза, материалдыг каража 2310203 рубль түнүүг болган. Өрттер үезинде 5 кижи мөчээн.

Өрттериниң кол чылдагааннары кандыг боон турарыл? Отбиле оваарымча чок болганы — 398 өрт, электри дериг-херекселдерин ажыглап турар үеде өртке удур дүрүмнерни сагыйааны — 103 өрт, одалга херекселдерин, печкаларны тургузуп, ажыглап турар үеде өртке удур дүрүмнерни сагыйааны — 95 өрт, ургулларын от-биле ойнаары — 100 өрт.

Өртке удур албан черлери, ажыл-агыйларын ол талазыбиле харыысалгалыг ажылдакчылары өрттерни болдурбазының талазы-биле ажылды чыл дургузунда доктаамал чорудуп-даа келзе, ынаар кизээнгей салбас, тоон көрбес чоруктарнын хараазы-биле кижилер каражага таваржып, чурттаар оран-савазы чок артып, материалдыг үнелиг үүлдерни өртке чиртип турарлар.

Эрткен чылдың март 29-та Өвүр районуң Ак-Чыраа суурнуң школазынга кыпкан өрттүн чылдагааны, ону өжүрүп чадаанының чылдагааны үү болганыл? Өрттүн кыва бергенин эгезинде-ле эскерип каапкан турган, ынчалзажок өрттү үезинде чавырылдырып, өжүрүп чадаан. Чылдагааны? Бир-ле дугаарында, школага өртке удур херекселдер чок болган. Оон ангыда, совхозтуң өрт өжүрер машиназы тоймаглаттынган, чолаачының бажыныңын чанынга шимчеесе турган. Иштики суг дамчыдыгазының суг дамчыдар өртке удур шлангыларын өскээр ажыглап, ынай-бээр октап каапкан болган. Совхозтуң удуртукчуларын өртке удур машиналы септеп алырын чангыс эвес удаа сүмелеп, негеп-даа турган, херекке албаан, оон түңнелинде школа колдуунда таваанга чедир өрттенген, үүгле чамдык дериг-херекселдерин үндүрер аргалыг болган.

Июнь 15-те Сесерлиг школазынга мастерскааже кирер эжиниң талазындан өрт кыпкан. Ону школаның бир башкызы эскерип каап, директорну, чоокта чурттап турар башкыларны дыңнадып кыйгырган. Шуптузу кочалдар-биле сутну дажыглап, деминг ажылдазының түңнелинде чалбышты намдадып алгаанар. Ынчалзажок чедир өжүрүүмээн өрт хөрлээлээн, ийги каът хып эгелээн. Суг сөөртүр машинаны эккелген, суурнуң чурттакчылары база өрт өжүреринге киржип келген. Ынчап турда, Кызылдан кыйгырткан өрт машиналары база чедип келген. Школаның башкылары, суурнуң чурттакчылары школазын дем-биле өрттен камгалап шыдаан деп болур. А өрттүң чылдагааны болза, электри дериг-херекселдерин өртке удур хайгааравааныдан сывырындактар чанагашталгаш, дорт тутчулга болган. Бо-даа таварылгада өртке удур херекселдер белен турган болза, өрттү улуг хөрлээлевээнде-ле өжүрүп ап болурунуң аргалары турган.

Бо ийи таварылганы безин алгаш көөрге, удуртукчулар чогуур үезинде өртке удур хемчеглерни ап чорудуп, өрт өжүрер херекселдерни белен тургускан болза, өрттүн чедирер халавын дыка эвээжедип болур ийик. А өрттерни шуут болдурбас болза, эн экизи ол-ла болгай. Ынчаигаш өртке удур хемчеглерже доктаамал кичээнгей салыры чугула.

Школаларда байдалды алыр болза, дыка хөй четнестерни айтып болур. Өртке удур краннар база-ла тоймаглаттынган, өрт өжүрериниң баштайгы херекселдери ажыглаар арга чок, хуусаазы эрткен болур. Химия, физика кабинеттинде порошоктуг өрт өжүркүчүлери, сигнализация чок болгулаар. Чижээ, Кызылдың № 1, 5, 9 школаларында хынаалда үезинде өрт өжүрериниң баштайгы херекселдери чок болган, а № 8, 10, 11, 14 школаларның ыяш тудугларын өрт болдурбас суук үүл-биле чаштырарын кылбаан. Эрткен чылын Ак-Довурак школазынга ийи катап өрт болган. Чылдагааны—канналга ажылдарының үезинде от-биле оваарымча чок болганы.

Кышкы үеде өрттериниң саны көвүдеп турар. Ол үүл дээрге чайгы үеде септелге ажылдарынга тоомча чок, өртке удур дүрүмнерни сагыйын, ындыг чорук чүүге чедирерин бодавайн турарының хараазы-дыр.

Галина ОНДАР.

ИХМ-нин өртке удур албанының ажылдакчызы.

ҮШ ОН ЧЫЛЧЕ ХАЯ КӨРГЕШ...

1. ӨӨРЛЕРИМ, КАЙДА СИЛЕР?

Өршээзни, үениң маңнының дүрген деп чүвезин! Үжен чыл эрте бээри ол-ла бе кай... Бо мээн бир холумда тудуп алган турар чуруум келир чайын таптыг-ла ынча харлаар болду. Бистиң сөөлгү конгага тырттырган чуруувус-тур ийин. Эрзин ортумак школазын доосканывыстан бээр ам хөйдаа, эвээш-даа эвес, а мугур үш он чылдарныңэртип турары ол-дур. Чурук дүүнгү чүве дег, саргарбаан, чаа хевээр, аная көөрде бис «өңнеривисти» харын оскунуп, баштарывыска «ак хыраа дүжүп», башкы диштеривис дүжүп калды-ла. Бо менче өөрүшкү-маңнайлыг көрүп олурар башкыларывыстың бир чамдыктары сээн, мээн амгы ажы-төлдеривистен безин аныяк турган-дыр көрем, чангыс классчы! Ам оларывыстың бир чамдыызы бо шак-үеде та кайда-кайда, үүге дизе бисти ёзулуг интернационалчы башкылар коллективи өөредип, кижизидип турган-дыр. Ону бо-ла ындыг улуг эвес фото-чурук тодаргай херечилээр ышкажыл. Көрүнер даан, школавыс директору Николай Доржуевич Суваноол — тыва, өөредилге эргелекчизи Владимир Аполлонович Степанов — бурят, клазывыс башкызы Валентина Петровна Потапова — орус, а күш-ажыл башкызы Николай Борисович Таранов — хакас кижи болдур эвеспе.

А чарылбас ийи эжишки, ийи Юрийлер, арта Алексеевичилер — Хворов биле Зырянов. Сөөлгүзү Саян ажып чорүй барган дээр чорду. Вера Ивановна Панова база. Бир солун чүве, мен Ю. А. Зырянов башкым-биле чангыс чылда, чангыс хүн шеригже аттанган бис. Ынчаарда ындыг доктаал турган: дээди эртемниг башкы кижини келир чылын школа олурбаанда чандырар. Ынчангаш ол амдыы чылында үүгле тос ай шеригдээш, бөгүнгү Тыва Республиканың Чазааның Даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы база башкы Б. С. Шыырап-биле өске бир каш эштерлиг дедир аттаныш чаныпканнар чүве. Мени каапканнар. Шуптувус чурттуң Ыраккы Чөөн үүгүнге ракета кезээнге албан эрттирип турдувус. Оларның-биле «үш чылды мүнне үзе базып» алган аалынче үдээним бир улуг эжим (эжим дээр дээрге, бөгүн арай-ла аска эптешпес ышкаш), чүүкандыг-даа болза, чангыс черчурттуувус бар чүве ийин. Оон-биле мырыңай чангыс штабка кады дежурийлаар мындыг бис. Чогум дежурийы мен, а ол — улуг сержант Ооржак — тук кадарар кижи. Орай дүне чүү хамаан, бир чамдыкта төрээн Тывавысты, төрел чонувусту сактып, ыыткыр чугаалажып-даа донар бис. Полковник Петр Павлович Корыткинге командылаткан бистиң 68539 дугаар полктун дайынчызы Шериг-оол Дизижикович Ооржак Тыва Республиканың эге баштайгы Президентизи болганынга бөгүн өөрүү, чоргаарланып чоруур мындыг мен.

Аскак хой ыраваанда ам «буганы мыйызындан алырын» кызыдып көрейн. Ш. Д. Ооржактың намдарының бир хензиг кезик-чамдыы таптыг-ла 30 чыл бурунгаар, 1963 чылда Эрзинге школа доосканы бир класстың бир өөреникчизи, бир башкызының амыдыралында бир үе-биле түр-даа бол, капсырлажып чыдар боорга, орта каксы доктаздым, эргим номчукчу. Ынчаарга ынчангы физика башкызы Юрий Алексеевич Зырянов хаакка маңнаарынга Чөөн үүктүн Шериг округунуң чемпиону турду. Тывага эвп келгеш, бо талазыбиле ол база багай эвес түңнелдерни чедип ап турганын республикада спортка инактар билир.

А математика башкызы өске бир Юрий Алексеевич Хворов — бөгүн физика-математика эртемниниң кандидады, Күрүнеиң Кызылда башкы институдунуң проректору, бөдүүн дыл-биле чугаалаарга, ректор А. В. Набатовтуң эртем талазы-биле оралакчызында ажылдан тур. Чогум ол 1963 чылдың кыжынында Чаа чылдың улуг шивизин дескинни, школавыс кырында хөй өңнерлиг сайгылгааннар чүгүртүленнедип, сылдыстар дег чивеңейнин турар кылдыр биске сонуургадып кылган улус Юрий Алексеевичилер чүве. Бөгүн мен устүнде адааным башкым Ю. А. Хворов-биле пайысылал Кызылда чангыс кудумчуда туржук, мырыңай чангыс бажында чурттап олур мен. Өөредилгевис эргелекчизи В. А. Степанов моон чоруткаш, Иркутск университединиң юридиктиг факультедин база доосканы, Усть-Ордада округ судунуң даргазы бедик албан-дужаалга ажылдап турда, мен ол-ла университетке сургуулдап турган, оон аал-оранынга кирип, аяк шайын иштим, аъжын-чемин-даа чоогладым ийин.

Башкыларывысты бодаарга, «даш октаан черинге чыдар» дижири ышкаш, бистер тыва улус болгаш Тывавыстан дашкаар улчуп-тенип чорбадывыс. Харын барза-барза, Сонгу Доштуг океан эринге ийи чыл чурттап каапкан мени санаваска. Ынчалза-даа бистин Тыва черивис улуг, делгем болганда, оон иштинде тарай бергениивистен, кымныңкайда, чүүү кылып ажылдап турарын бөгүн орта сагынмас чордум. Ындыг узун, оон-биле чергелештир ындыг кыска база эвес чурттап эрткен амыдыралывыста бо бир төөгүлүг 1993 чылда эвлчеглиг сөөлгү конга-биле капсырлаштыр, тургустунган чаагай чанчылывыс ёзугаар төрээн школавыска ужуражып, хөөрежиривис чугаажок. Амдыызында бир биллингир тыва ырда дег: «Моортай, күске болуп ойнап, болганчок-ла сыыртажып, ойнап-хөглеп өзүп келген өөрлерим, кайда силер?» — деп айтырарым арты-ла.

1. ДАШТЫКЫ ДИПЛОМНУГ ЭЖИВИС

Сактырымга, чоокта чаа-ла шеригден халажып келген сержант ышкаш мен. Ол хиреде кыс чангыс классчыларывыстың бир чамдыызы, бир эвес 5-тен хөй уруглуг болза, сонгу, соондаа чылдан хүндүлүг дыштанылгаже үнеринге белеткеннип, «эзеңгиден тептинип алган» турар кончуун көрбеспе. Кижи чурттагаазы хову кежери эвес дей турза-даа, хоомай чүве ышкажыл. Бис барык дөгеревис чуртталганың амданыг чулуун амзап, оон бир чамдык ажыг аагын көрүп кааптывыс. Чаже-даа пенсияже эрте үнер кылдыр хоойлу доктаадып кагза, кыстар дег шыдамык улус бо чораан көрбедим. Бүгү тала-биле. Кижи дыннаарга, «бирги аарыг» — божууру, ийнгизи диш аарыы үүве дижик. Бо кижи божуп көрген эвес, диш аарыы-даа кончуг-ла, карак чажы боду-ла төктү бээр чорбажык бе. Оозун бодаарга, будун кижи чаяары — чангыс диш эмнедири, турдуурары эвес болбайн аан. Бүгү тала-биле кадыг-быжыг, чүгедаа торулбас деп демин олар дугайында чугаалаксэдым. Бурган өршээ, бак-ла чүве ыыай-ла турзунам. Омма-ниңад-ме-хом!

Үш оол эштеривис үжен харның иштинде бистен эрте чарлып чоруптулар. Артында барып-барып, үжелээ озал-ондактан, хай-халаптан бардылар, оода аарып-аржыраан-даа. Өлген кижи аныяк артар чүве дээри шын, олар ол-ла хевээр аныяк-чалыы, каткы-хөглүг хевээр бистиң чүректеривисте чурттап чорлар. Сандык Киров аастыга алдырбас, баштыга базындырбас, чүү-даа чүведеп бодун камгалап шыдаар кижи чүве ийин. А Дульбаа Кан-оол (Коля) хөөкүй кижи туржук, күске думчуундан-хан үндүрүп көрген бе ол черле. Ыяткада думчуу деридер, кем чок, пөрүк эр-ле болгай. Казах чурту Караганда хоорайга эртем чедип алгаш келгеш, оозун-даа орта ажыглап шыдавады ийин күжүр. Чугай-биле интернат шалазынга үш шыйыг кылып алгаш, мени вальстап өөреткен эжим ол болдур ийин. Ол дугайын хаш чыл бурунгаар Вена хоорайга чораан, демги «вальстың адазы», сураглыг делегей чергелиг австри композитор Иоганн Штраустуң хөөрүнге мөгейин чечек салып тургаш, сактып турдум.

Ынчан кижиниң танцылаваас танцылары-ла чок боор үүве: танго, твист, чарльстон, коробочка, фокстрот, краковяк, шейк, вальс, пляска («полгорная») дээш-ле чорүй баар. Тыва танцы-сам, оюн-чарывысты база утпайн чораан бис. Амгы брейк, латин-америк «ламбада» арай тывылбайн турган шаг-дыр ийин ол. Оон башка дөмей-ле тевер турган бис, кай баар деп бис. Та шын, та меге танцылап, тепсенип турган үүве, ону сактыр-бодаар туржук, ол хөй, ааска эптешпес танцыларның бүгү аттарын безин манаа четче адап, санап шыдаваным тодаргай. Чүүдаа болза ынчан, хөөредип чугаалаарга, он чыл иштинде бир Кызылдаза Кызылдаар үе-шаг турган. Билет өртээ безин өөделиг үш акша четпес боор үүве ийин. Ол хиреде шүлүкчүнүн:

Эрзин хемде көвүрүг бар,
Ээрем кежир көвүрүг бар.
Саарыгның даажын дыннап,
Сарыым манаар эптиг черим

— деп бижээн эрги көвүрүгден ырлашкаш, Кызыл хоорай кирир ырлажы бээр үүве болгай. Ажыг үүве эвес, а танцы, ыры, хөглээшкин, спорт хамык чүвенин баштаан турган үе дээрим ол.

Биске бодаарга, Кызыл туржук, эге баштай даштыкы чурт чоруп, орта үүгле чедип баргаан эвес, а Улан-Батор хоорайга беш-алды чыл чурттаар. ол чурттуң найысылалынга Күрүне университединиң моол дылга доозар аас-кежиктиг бир оол эживисти Сонам Базыр дээр турган. Бистиң класстан ангыаңгы мергежилдин кижилери униен болчук. Өөренип, эртемниң коклаа оруу-биле хая-даштыкизиредир амыр-дыш чок чире чүткүдүп чораан, эртем четкен хоорайларывыс безин айгы-аңгы чорду. Шуптувусту адай бээр дээрге, бистер—чангыс классчылардан өске номчукчу чалгаарай бээр чадаас. Ынчангаш хоорайларны, мергежилдерни база каталтаваайн шинме. Адырам, Сандак Зоя Красноярскиниң эмчи институдун, Бадарчы Минчеймаа Улан-Удэниң көдээ ажыл-агый институдун, Бады Зоя Кызылдың башкы институдун, мен Иркутскиниң Күрүне университедин, Байыр Таня Томскинин фармация техникумун, Моң Кинсия партияның Новосибирскиде дээди школазын «боралаан» мындыг бис. Үстүнде каксы адааным моол Улан-Батор, казах Караганда хоорайларны немептерге, хоорайлар арбын аа.

Демги-ле хоорайларывыска садыг, сац-хөө, эмчи, культура талазы-биле тускай эртемни чедип алгылаан Кан-оол Каганович («Лазарь Моисеевич»), Зайцева Саяна, Мунзук Тамара, Чыргал Маизат, Кунгаа Долума немежип келирге, даңзы узаар. Улуг-биче эртем-номга, «хлебке» четкен улус хөйдүр бе? Ынчалзажок эртем чадазы камгалап, кандидат, оон туржук, доктор чедип болур чангыс киживистиң «аъдының бажы аныяанда-ла хоя берген», ол харын кончуг багай болду. Үстүнде ийи эштеривисбиле бир дөмей Б. Сонамның чевээнге база чайын ужуражкаш, ыяап-ла чедип барып, ёзулалды кылырывыс албан дээрзин сеп-даа, мен-даа медереп билип турарывыс экидир. Оларның кижи бүрүзүнүң соон салгаан ажы-төлдери артып калганы мени дем кара муччок бодалдардан хоора соп, адыра тыртып турары өөрүүчүг-дүр.

Седип МОНГАЛ.

(Уланчылыг).

Чарлалдар бюрозу

ТЫВАНЫҢ ООЛДАР, КЫСТАРЫ!

Тыванын машина тудуушкун заводу чаа-ла бут кырынга туруп орарын эки билир болгай силер. Завод экономика талазы-биле быжыгып, Тыванын социал-экономиктиг хөгжүлдезинге үлүүн киирер дээш амдыгааштан эгелеп чамдык хемчеглерни ап эгелей берген. Келир үеде үндезин тыва кадларны белеткеп алыры-биле бир ай хуусаалыг курстарны организастап эгелей берген. Ол курстарга өөренип алгаш, Тывавыстын социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринге төлептиг үлүүвүстү киирери-биле дараазында курстарга кээп өөренириннерни улуг идегел-биле чалап тур бис. оолдар, кыстар. Шынап-ла, машина тудуушкунунуң заводу бут кырынга туруп, Тывага херек радиотехниканы боду бүдүрүптер мергежилдиг кадларны белеткеп алырга, ында кандыг-даа багай үүве чок. Ол дээш тыва чон үүгле чоргаарланыр.

Бо бүгүнү өөренип көргеш, дараазында мергежилдерге өөренип алыр күзелдиг аныяк оолдар, кыстарны чалап тур бис:

радиотехниктиг үлетпүр бүдүрүлгезинин мергежилдериниң аайы-биле эде өөредилгенин бир ай хуусаалыг курстарын организастап турар. Инженер-техниктиг мергежилдерге, мастерлерге болгаш ажылчыннар боон ажылдаар. кижилерни белеткээр.

Инженер-техниктиг мергежилдерге ажылын кагбайн кежээки өөредилге-биле өөренир. Кичээлдер неделяда үш катап 15.00 шактан 18.00 шакка чедер. Өөредилге дээш 500 рубль төлээр.

Мастерлерге дээди база ортумак тускай техниктиг болгаш бойдус эртемниг кижилерни өөредир. Мастерлерни болгаш ажылчыннарны ажылдан хостаан хүндүскү үеде 8.00 шактан 17.00 шакка чедир кичээлдедир. 1500 рубль стипендияны төлээр.

Күзелдиглер заводтуң кадр килдизинге документилерин ап алгаш, февраль 1-ден 14-ке чедир келир, беседалажыышкын эрттирер. Курстар доостурга, өөредилгени болгаш шылгалданы чедиишкиниг эртип алганнарны өөренип эткен мергежилиниң аайы-биле ажылга хүлээп алыр. Кичээлдер февраль 15-те эгелээр.

Заводта магазин, столовая, кижилер чедирер автобус бар.

Заводтуң адрези: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1 «б». Телефону 6-11-84. № 1, 10, 15 автобустар-биле «Автоорук техникуму», № 6 автобус-биле «Машзавод» доктаамаарга дүшкеш, чедер.

«Содействие-М» «(Деткимче-М») деп фирманың садыг бүдүрүлгези сайгарары-биле дараазында үүлдерни алган:

— кофе, какао, грузия болгаш түрк шайлар;
— шоколад, конфеталар, вафли, печенье, шоколад (оон иштинде ГФР-ге, Иранга, Сирияга бүдүрген үүлдер бар);
— балык консервалары, дус аймаа;
— белек аймаа, шактар, баш дүүгү кыстырар үүлдер, клипсылар, ораашкыннар, чурук тырттырар аппараттар, стол кырынга салыр календарьлар;
— туалет суу, шампунь, кремнер, одеколон аймаа, «Сигнатюр», «Натали», «Джос», «Камелия», «Лаванда», «Шанхайның кадыннары», «Хелен», «Хендирлер» деп духилер;
— бичин ургларның янзы-бүрү хеп аймаа (бөрттер, аржыылдар, костюмнер, комбинезоннар), дайнаар резиналар, хол-хаптары болгаш оон-даа өске үүлдер;
— эр, херээжен улустарның, бичин ургларның идиктери, алгы кештен болгаш дүк аймаанын кылыгларындан бүдүрген (даараан) пальто тоннар, курткалар, плащтар, оларның аразында былгаар курткалар, чүвүрлер;
— бустилат, үстүг будуктар бирээзин 3 кг, өртээ 250 рубль, ак будуктар, телефоннар дугаарларын айыткан ийи номнун өртээ 50 рубль, 75 болгаш 100 ваттыг электри лампочкалары (90 руб.), термостар, телефон аппараттары;
— 6, 10, 12, 18 болгаш 24 өннүг фломастерлер деп карандаштар;
— янзы-бүрү сигареталар, оон иштинде 240 рубль өртектиг «Конгресс».

Бо айыткан бараанларны «Содействие» фирманың № 1 болгаш 2 магазиннериндеи садып ап болур силер, эргим хамаатылар! Магазиннериниң адрези: Кызыл хоорай, Амыдырал базыны (Дом быта), 2-ги каъдында, Парлалга базыны, Красноармейская, базын № 100, эн адаанда каъдында. Телефоннары 3-35-24, 3-35-44.

Херээжен улустуң сезонда кедер хептерин (костюмнер, халаттар, блуза, кофталар, юбкалар) 1993 чылдың февраль 1-ден март 8-ке чедир үеде 1992 чылдың чайгы үеде өртээн ёзугаар база садар, а ол ышкаш күрүне садында өртектерден 20-25 рубль чиик кылдыр өске-даа бараанларны садыглаар.

12 хуулуг кылдыр бараанларны база хүлээп алыр.

Фирмага аштакчы негеттинип турар.

Бүгү бүдүрүлгелер, организациялар, албан черлери (бюджетте турарлардан ангыда) чылдың бухгалтер отчёттарын Россия Федерациязының Сан министерствозунуң 1992 чылдың июнь 9-та № 38 дужаалын ёзугаар бадылааны 1, 2, 5 майыктар аайы-биле бо чылдың март 1-ден орай эвесте күрүне статистиказының органнарынга киргген турарын оларның код бухгалтерлеринге Статистиканың республика эргелели дыннадып тур.

Кол хөрөнгилерни чыл отчёттарынын бүгү майыктарынга эде санаан өртектер ёзугаар айтыр.

Шолбан Николаевич Мачыктың адынга 1992 чылдың февраль 1-де тывыскан чолаачылар эргенин АВ серия-лыг № 049433 шынызылгазы читкенин барымдаалаш, ону күш чок деп санаар. Ук шынызылганы Тыва агроүлетпүр эвилелиниң өөредилге-курстуг комбинады тывыскан турган.

Т-150» тракторну «ВАЗ» азы кандыг-даа марканың болмашиназынга орнап тур.

Харылзажыр телефону: 2-55-64.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 2-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Чанагаш кара» (АКШ) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30. **«Видеозалга»:** «Макбейн» 10.00, 12.30, 15.00, 17.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киночыынды 9.00, «Монте-Кристонуң эртинези» 10.30, 14.40, 17.40, «Баскервильдер ыдыының кадайы» 11.50 шактарда.

Тыва Республиканың Дээди Соведининиң Секретариадынын протокол секторунуң эргелекчизи Раиса Васильевна Макаренконуң өөнүн ээзи

Николай Николаевичке МАКАРЕНКОНУҢ

элекке мөчээни-биле холбаштыр Р. В. Макаренкога ханы кажыдалды: Тыва Республиканың Дээди Соведининиң Президиуму илергейлеп тур.

Алексей ХОРЕВ.

ТУХАЧЕВСКИЙНИ КАНЧААР ШИИТКЕНИЛ?

(Улаштызы. Эгези № 17 «Шында»).

1937 чылдың май 21-де байысаалга үезинде Примаковтан мынча деп айтырган:

— Сулчээн кым азы кымнар удуртуп турганыл?

Байысаакчының ол айтырынга харыысы:

— Якир болгаш Тухачевский... Коллективизация шын эвес деп чугааны Якирден дыннаан мен. Ол баштактаганашинчилиг болган. Сулчээ киржикчилери Фельдман-биле, Ефимов, Корк, Геккер, Казанский, Гарькавай, Аппога, Розыикс, Ольшанский, Туровский сулар-биле Тухачевскийнин быжыг харылзаалыын 1934 чылдың күзүнүнде болум каразы-биле көргеп мен. Бо бөлүк кижилер дээрге, сулчээнин кол активи-дир.

Бо өөкүү байысаакчының алдаал-биле адап бергенин ёзугаар Примаков чугаалааш, хол үжүүн салып берген. Тухачевскийни болгаш өске-даа шериг начальниктерин буруудадырыга, тудуп хоругдаарыга, а ылызында — шиидеринге болгаш шаажылаарыга ындыг өөк истелгеге эргежок чүүл-ла болган.

Сулчээнин киржикчилери колхоз тургузуун, коллективизацияны баштаан дээр нүүлдээшкинни документилерде онаалап айткан болгаш оларның кол бурууларының биоөзи кылдыр демдеглээн.

Каргыштыг халапка таварышкан бөлүк ол кижилернин адазы 1937 чылдың майының ийги чартында уурук-суурукта тудуп хоругдаан. Бир эвес байысаалга материалдарынга бүзүрээр болзувусса, Корк, Фельдман, Эйдеман олар буруузун баштайгы байысаалга үезинде-ле хүлээп көрген. Якир болгаш Уборевич олар баштай элээн удурланганнар. Корк-биле оларны нүүртештирген байысаалга протоколдарын көрүптээли. Нүүртештирилгени 1937 чылдың май 30-де кылган.

Корктан айтырыг: Якирнин контрреволюстуг ажылчорудулгазының дугайында силерге үү билдинин турарыл?

Харыы: Сталинчи чазакты дүжүрер талазы-биле шериг сулчээзинин удуртукчу бөлүүнге мен болгаш бо Якир кады 1931 чылда кирген бис.

Якирден айтырыг: Корктун бо өөкүүн дыннадынар бе, ол дугайында бадыткаар силер бе?

Харыы: Оон өөкүүн шуут хүлээвес мен, бүрүнү-биле буруу шаан тур мен. Корк дээрге дыка багай кижи дээрзин шагда-ла билгеп мен, ынчалзажок мындыг нүүлчү дээрзин билбейн зораан-дыр мен. Оон-биле кады бо чылдың апрельде Тухачевскийнин бажынынга барганым шын, ындыг болза-даа сулчээ дугайында чугаа көнгүс болбаан чүве.

Корктан айтырыг: Уборевичинин контрреволюстуг ажыл-чорудулгазының дугайында үүну билир силер?

Харыы: Контрреволюстут организацияның планнарының дугайында Уборевич-биле ужуражышкынар үезинде чугаалажып турган мен.

Уборевичиден айтырыг: Корктун өөүүн бадыткаар силер бе?

Харыы: Контрреволюстут организацияны дугайында Корк-биле кажан-даа чугаа кылбаан мен. Оон-биле чамдыкта ужуражып турганым шын: кадайларывыс эдертип алгаш, бажын-балгадывыска киржип, аралажып турдувус. Корктун өөүү — эгезинден төнчүзүүге чедир шуут нүүлдүр.

Нүүртештирген бо байысаалга май 30-де болган. А май 31-де, дараазында хүнде Якирни Ежов боду байысааган. Ол хүн Ежовтуң адынга Якир мындыг билдириншкин бижээн: «Советтерге удур кем-буруулуг ажыл-чорудулгамны моон ынай чажырып шыдавас-тыр мен, буруумну миннип, хүлээп тур мен. Мени чиик өөрүн дилевес мен». Ону дараазында июнь 3-те, 5-те, 7-де байысааган. А июнь 10-да Ежовтун адынга 30 арын (машинага парлаарга ол хире болган) билдириншкин бижээн.

«Болдунар болгаш чугуда деп саваар болзуларза, ТК-га. Камгалалдын улус комиссариадынга дамчыдып бээнин диледим.

Шуптузун чугаалап берген мен. Ынчан чуртум-биле, төрээн Кызыл Шериим-биле база катап чурттап турар ышкаш кылдыр менээ ам сагындырар-дыр. Ам база катап ак сеткилдиг болгаш партияга бердинген дайынчы болу берген ышкаш-тыр мен. Партияга 17 чыл дургузунда бараан болуп келдим, ынчангаш силерниң мурнуларга элээн каш айтырыгларны салырын, бодалдарны, саналдарны илергейлээрин диттиге бердим...»

Шериглиниң организастыг болгаш штат тургузуунун дугайында, оларның дайынчы белеткелин болгаш тыл хандырылгазын эжижидер дугайында бодунун бодалдарын оон ынай илергейлеп бижээн. Эн сөөлүнде Якир мынча деп бижээн: «Хөй санныг командирлер болгаш политажылдакчылар-биле дыка эки харылзаалыг турган кижи мен, ук харылзааларны чылдак кылгаш, чер-черге буруудадыышкынарны кылып, идегешпес чоруктун байдалын тургуза берип магатчок деп коргар кижи-дир мен». Якириң б. бижээни — үвени баш бурунгаар өттүр көргеш ышкаш болган: ону база оон өөрүн судтап, шиидип, шаажылаан сөөлүнде армияның болгаш флоттун 108 удуртукчу ажылдакчыларын тудуп хоругдаан, шиткен, а 50-60 чылдарда оларны бүрүн згарткан.

Уборевич шоолуг үүве бижээн: НКВД-нин холуундан, шериг судундан дириг үеринге идегелдип чогун ол баш бурунгаар билген. Судка сөөлгү сөзүнге мынча дээн:

— Кызыл Шериниң типлелгезинге бүрүн бүзүрел-биле өлүр мен.

Фельдманның истелге хөрээнде оон бодунун бижээни өөк бар: байысаакчыларга ажыктыг кылдыр оларның албадаашкыны-биле азы шуут адап бергени-биле бижээни илден. Ында он дөрт бөлүк бижиттинген. 13-күзүнде бодунун дугайында, 14-күзүнде — «өскелер» дугайында.

Чамдык байысаакчылар оларга ажыктыг өөктөрни үүлге соп, халиичектен турган эвес, харын көгүдүүшкүнүн дузазы-биле база чедип ап турганы мырыңай илдеп. Чижээ, НКВД-нин Күрүне айыл чок чоруунун Кол эргелелиниң 5-ки килдизинин начальнигинин дузалакчызы, күрүне камгалалынын, биритээр чугаалаарга, күрүнеиниң айыл чок чоруунун капитаны З. М. Ушаковка Фельдманның дараазында билдириншкин-чагаазы бо дугайында херечилеп турар: «Зиновий Маркович! Билдириншкиниң эгези болгаш төнчүзүн бодумнун бодалымны ёзугаар бижидим. Силер мени бодунарга келдирип аппараган, айтып бээринерге бүзүрээр мен: эде бижиири үр болур эвес. Шоолуг үндүртүмес кылдыр бижээним дээш буруудатпайн көрүнер. Чырык багай черге карак шили чокка бижиири дыка берге үүве-дир. Силернин сагыш салыышкынынар, кизээнгей салганынар дээш өөрүп четтирдим — 19-та печенье, яблоктар, папиростар алдым, а бөгүн база папиростар дамчыдып бердилер. Чогум кымныңчорутканы менээ билдиннес ийин».

Ол-ла Фельдман демги-ле Ушаковка мындыг чагааны база бижээн: «Сөөлгү хүнерде сактып келгеним бүгү фактыларны силерге чугаалавышаан, мени бодунарга келдиреринерниң силерден диледим, эш Ушаков. Кызыл Шеригге херек болза, кымныңдаа мурнунга үүнү-даа чугаалаарынга беленнинин НКВД-ге, эш Ежовка силерниң азы эш Леплевскийнин дамчыдарын диледим. Шериг сулчээзинин дугайында бүгү үүлдерни чугаалап бээр мен. Бо бужар, халаптыг болгаш каргыштыг хоругдалдан мени уштуп алырын күзээр бүгү кижилерге Тухачевский дугайында, оон-биле нүүртештирилге үезинде шуптузун чугаалап бээринге белеп мен. Фельдман шуут калган кижи эвес, эттинмес дайзын эвес деп баштайгы байысаалга үезинде чугаалаанынар коинчуг шын. Мээн сөөлгү диледимни эш Ворошиловка дамчыдып берип көрүнер.

Б. ФЕЛЬДМАН. 31. 5. 37 ч.»

Албадаашкын-биле ынчаар бижиттинмээн байдалдыг. Өскелерни күсели-биле бодунун амы-тынын камгалап алырын оралдаакан хевирлиг. «Кымны чиирин эш Бөрү эки билир» деп, үлетер чугаа бар ышкажыгай.

(Уланчылыг).

Кызыл хоорай Красноармейская 100 Индекс 667000. АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чазаа «Шын» газетинин өскелер коллективи. Кол редактор В. Ф. ЧАДАМ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнун оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнун оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—3-43-34; келген кижилер хүлээп адыр чер — 3-34-26; кол редакторнун оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, политикелдо-политиктит болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; өскелер ажылдагый — 3-41-16; культура, улус өөредилгези болгаш чогаал 3-39-15, 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39, 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн баргаа — 2-32-75 бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлернин хостут чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүруткеттинген.

Бүруткеттинген дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалларның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыннадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, базын № 1

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы, Тиражы 22.550 Индекс 54240. Чагыг № 20.